

המשורר כמנהיג

(נתן אלתרמן במלחמת ששת-הימים ואחריה)

משה שמיר

“אומץ וחימה צלולה
פותחים דלתי הפיכחון.”
("המסכה האחרונה", 175)

א. דלתי הפיכחון

מלאו עשרים שנה למלחמת ששת-הימים, מלחמת "התמורה האין-שנית שהפכה את סכנת הכליון לישועה שאין דומה לה" (ח 38) (*¹), המלחמה שעם סיומה פירסם נתן אלתרמן את מאמר הקריאה, ההתעוררות והתביעה שלו, "מול מציאות שאין לה אח" (16.6.67), לקראת "הזמנים החדשים שעל מפתנם אנו עומדים כיום." (ח 43).

מלאו עשרים שנה – ואנו עדיין על המפתן ואנו עדיין עומדים.

מלאו עשרים שנה, וכמי שהיה אז עם נתן אלתרמן כמעט יום ביומו, כמי שפירסם שבועיים אחריו מאמר-מְפָנָה משלו ("אין דרך בחזרה, "מעריב, כ"ב בסיון תשכ"ז, 30.6.67), כמי שעשה עימו מאז בעיצוב המחשבה, בארגון הכלים והאנשים, עם קבוצת אישי-סגולה גדלה והולכת מכל המחנות, לכינונה ולהעמקת השפעתה של התנועה למען ארץ-ישראל השלמה – אני מרשה לעצמי, אני חייב לעצמי, אני זכאי בבחינת המביא דבר בשם אומרו, אני מבקש לנסות ולהבין, לנסות ולפרש את החיזיון הרוחני והמוסרי הנאצל הזה של המשורר הקם ושם עצמו מורה-דרך לעמו.

ספרותנו ידעה חזיונות כאלה – סופר, משורר, איש-רוח, מדען, קמים ונוטלים על עצמם עול של מהות אחרת, יוצאים אל אחיהם בשער, נכנסים בעסקי-ציבור, ניצבים במרכז הזירה הפוליטית. בדרגות שונות של הפְּרָדָה בין עולם-הרוח האישי לעולם-הכוח הציבורי ראינו בימינו את אורי צבי גרינברג ואביגדור המאירי, אברהם שלונסקי ואלכסנדר פן, וקודמים להם ביאליק וברנר וקודמי-קודמים להם

^(*) כל המובאות במאמר זה מן הספר "החוט המשולש" (הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"א) מסומנות באות ח ומספר העמוד. המובאות מן הספר "המסכה האחרונה" (הוצאת "ספרית מעריב", 1968) מסומנות באות מ ומספר העמוד.

לילינבלום ואחד-העם וסוקולוב, והרשימה ארוכה והמצע קצר – אלא כאשר אירע הדבר בנתנן אלטרמן היתה המטמורפוזה מהירה יותר, חותכת יותר – ומתמיהה יותר בעיני יודעי המשורר ואהביו.

מבחינת "האומץ והזעם" גמלה התמורה בכתיבתנו הציבורית של אלטרמן באפריל 1967, כאשר נטש את טורו ואת מעמדו המיוחד ב"דבר" (לאחר קרוב לרבע מאה שנים) והחל את כתיבתו ב"מעריב". מאז משבר "הפרשה" ובעיקר לאחר סילוקו-הסתלקותו של דוד בן-גוריון מהנהגת המדינה ומצמרת מפלגתו – הלכה והעמיקה בדידותו של אלטרמן בעיתון פועלי ארץ-ישראל, הלכה והחריפה עמידתו האופוזיציונית הנזעמת והבלתי-מתפשרת כלפי התנועה והסביבה החברתית, המימסד ואישי-ההנהגה, אשר בשנות השיא של כתיבתו הציבורית במסגרת "הטור השביעי" היה הוא דוברם הנעלה והנערץ ביותר.

עמידה אופוזיציונית זו, שהיו בה הרבה מרירות וכאב, נבעה לא רק מהזעזוע לנוכח מה שנראה בעיני המשורר עיוות-דין שאין לו מחילה, ערעור היסודות המוצקים של הצדק, התבונה ועוז-הרוח וְהַמְרָתָם בטיח תפל של שקרים והעמדת-פנים וגניבת-דעת – אלא התחייבה גם משינוי פניה של המציאות הישראלית באותן שנים עצמן, בשנות השישים הראשונות, כאשר בעקבות המיתון הכלכלי חישבו להתערער ולהתמוטט כל מנופי-הפעולה של המפעל הציוני, עם התופעות המבהילות והחדשות אז עדיין של אבטלה עמוקה, הקפאת העליה, ירידה מן הארץ, רפיון כלכלי ושיתוק המעשה החלוצי. אלטרמן בן החמישים ומעלה זכה אז אמנם להצלחות חיצוניות ניכרות, תוך גילוי פנים חדשות ביצירתו – שני מחזותיו, "כינרת, כינרת" ו"פונדק הרוחות", שהוצגו אז בתיאטרון הקאמרי היו אירועי-תרבות מרכזיים ללא-ספק – אבל בנפשו הנקלעת יותר ויותר למתחים של אחריות ציבורית וחרדה לבאות (וכאן פעלו את פעולתם גם גורמים אישיים ומשפחתיים), בעולמו הרוחי המתייצב יותר ויותר מול עימותים של דרישת דין ומתן-דין, בתוך-תוכו הלכה ופשטה קדרות של יאוש, תחושה של ערפל, טשטוש סימני-הדרך, אובדן עצות – וכל אלה (לדידו) כתוצאה בלתי-נמנעת מ"שקיעת האלים" בהנהגת העם והמדינה. הספיקות כירסמו בו, הרעילו את נפשו, לא היה לו מענה, נקודת-אור לא מצא – ופתאום רמזה האפשרות לגילוי אור חדש, פתאום נדמה שהעיניים מתחילות לראות את המציאות. פתאום אפשר לא רק לפלל לפיכחון, אלא גם לראות את סימניו.

את זה נתנה לו מלחמת ששת הימים. אמנם, כדי שלא תתקבל כאן תמונת-קישט כוזבת – שכביכול רעם-התותחים הוא שעורר את המוזות לתחיה חדשה – יש לחזור ולהדגיש: הזעם המצטבר, העמידה האופוזיציונית החריפה, הסירוב לקבל את שקיעת הדור כגזירת הסתלקות סופית – מאלה, מן המר והעוקץ, מן הנואש והנלבט – בא הכוח להיאחז בסימני הישועה.

אין זה מקרה שביום העצמאות הגורלי ההוא, התשעה-עשר (ה' אייר תשכ"ז 15.5.67), כותש אלטרמן ללא רחם את ממשלת ישראל ההססנית, הנסיגנית, המוותרת על עקרון ריבונותנו בבירתנו, לא מקרה הוא שבו במאמר הוא מציין לשבח את "מחאתו של בן גוריון על צמצומו של המצעד, שהיא עמידה על ענין יסודי" (ח 28) – ולא מקרה הוא שכך הוא כותב כעבוד שנה, ביום העצמאות העשרים:

”ביום עצמאות זה, על פרשת דרכים מפולשת זו, עלינו לבקש שעת פיכחון והארה. אין אנו שיכורי ניצחון. שיכורי ניצחון הם אלה מבינינו שהישגי המלחמה באמת סחררו את ראשם והם סבורים כי ההישג רב מדי, כי זה שפע שאין אנו רשאים לשאתו, שעלינו להתפרק ממנו ויהי מה. הפיכחון האמיתי רחוק מזה. הפיכחון האמיתי אומר כי זו הפעם הראשונה בתולדותינו, בעמידתנו כיום, אנו יכולים לקוות לשלום, ולו רק מתוך ידיעה שהיפוכו של השלום – נחשול המלחמה – נעשה, הודות לעמידה זו, ענין קשר יותר לאויבינו. הפיכחון רואה את הדברים כמות שהם. על עצבם, על הפלא שבהם, על כובדם וכוחם גם יחד.”

(ח 241. ההדגשות שלי. מ.ש.)

מלת-המפתח בפיסקה זו היא ”פיכחון” – וזו מלת-המפתח להבנת אלתרמן באותה שנה, מלת-המפתח לשנות חייו האחרונות. המאבק נגד הדמדום, הטשטוש, האטימות והערפל ממלא את שנותיו אלו עם תום. השאיפה לפיכחון, לבהירות, לראיה אמיתית – התחושה כי הגיע לכך, כי בידו הדבר – הן סוד כוחו הבלתי-נלאה.

כתיבתו של אלתרמן בשלוש שנותיו האחרונות היתה כמעט כולה פרוזה פובליציסטית, וגם קטעי העיזבון בשיר ובמחזה אשר הגיעו לידיעתנו מעידים על כך שהתמקדותו בשאלות העם והמדינה היתה אז מוחלטת.

בדברי הבאים אבקש להוכיח, כי התמכרותו הגמורה של המשורר למאבק הציבורי המכריע על מה שנראה בעיניו מהותה של הציונות ועתידם של העם והארץ, כי מסירת-נפש נלהבת זו לא היתה בסימן ניתוק ופרידה מדרך-חייו כיוצר, אלא בסימן מימוש ומיצוי והתעלות אל רום-הפסגה וסוף-סוף אל מלוא ליכוד כוחותיו הרוחניים הפנימיים. פרט לעדותן ולרישומן העז של מאות שעות עשייה משותפת עומדות לרשותי שתי חטיבות יצירה מאותן שנים, שמהן אשאב את רוב החומר-שבכתב לעבודתי. האחת – הסיפור הסאטירי הרב-גוני והסס-חרוזי ”המסכה האחרונה” (ספרית מעריב, 1968) והשניה – אסופת מאמריו ב”מעריב” (”החוט המשולש” תשכ”ז – תש”ל) שיצאה לאור בהוצאת הקיבוץ המאוחד, בעריכת מנחם דורמן, בשנת תשל”א, שנה לאחר מות המשורר, הכרך הראשון למהדורת כל כתביו.

המוטיב המאחד את שני הספרים הללו, שכה שונים הם זה מזה מבחינה ספרותית, המתח הפנימי המשותף לשניהם הוא – הניגוד בין דמדום לפיכחון, בין טשטוש לבהירות. ריבוי החזרות על צמד-ניגודים זה הוא כה דומיננטי במארג הטקסטואלי של שני הספרים עד כי אין מנוס מן המסקנה, שיש כאן לא רק גילוי טבעי של המנגנון הלשוני הפנימי של המשורר – אלא כוונה מודעת, ניסיון להחדיר למערך הלשוני הציבורי מעין מלת-מפתח, ששומעיה יבינו את מגמתה ואף יתחילו להשתמש בה כמושג-היכר, מעין ”שיבולת” להבדיל בין מחזיקי האמת לתפוסים הכוזב.

אביא לדוגמא מכל הבא ביד, משני הספרים במעורב, בטרת אנסה לסכם את התופעה ולברוק השפעתה על דרכו הפוליטית.

המוטו המובא בראש הפרק הזה, נועל את "המסכה האחרונה" – אבל בפתחו של אותו ספר, בפרק ההקדמה הנקרא בשם "עופי מגילה" (והן גם שתי המלים האחרונות בספר, האמורות לסגור את המעגל) אנו כבר קוראים: "...האיולת יוצאת בלבוש של חכמה והחכמה נראית כאיולת וניסוחים של דמדום מְכוּנִים פִּיכּוּחַן ומושכלות ראשונים נחשבים כהזיות-קדחת..." (מ 10). בקטע הפרוזה האחרון שיצא מתחת ידיו של אלתרמן, זמן מועט לפני פטירתו, קובע המשורר, כי "האידיאולוגיה הציונית צריכה שקום וגיבוש וקביעת עיקרים מחדש, לא רק משום התרוקנות, אלא גם מחמת שהיא הולכת ומתמלאת ערפילי טשטוש ומוקדי כרסום העשויים להפכה לתל-עולם" (ח 627). אמנם שנה לפני כן הוא רואה סימנים טובים להתפכחות, ועליהם הוא מדבר במאמרו "ההבקעה מן הדמדום" (ח 383), שחלקו הראשון כתוב בנעימה סאטירית כה משעשעת, עד להזכירנו את מיטב פרקיה של "המסכה האחרונה", ודברים ברורים בעלי כתובת ברורה (משה דיין) ברוח זו הוא כותב עוד בשנת 1968, תחת הכותרת טעונת-המשמעות: "שלהי-דמדום וראשית-פיכחון" (ח 307). ואם אנו קוראים בשיר הסיום של "המסכה האחרונה" את החרוזים הבאים "צאי מגילה לעוף/עם השורות הכתובות/והיי כרמוז השקוף/אשר בעָבְרוֹ-חטופות/מאירה הצלילות בהבהוב/את פני השאלות המטורפות" (מ 174) – הרי שמו של הספר (שעניינו כיסוי והתחפשות והעמדת-פנים), וסיפור עלילתו (שכולו זיוף והטעיית-הציבור), וטיב דמויותיו (שכולן קשקושי-דברנות ומלל מנופח וראוותני), מעניקים את המסגרת המאחדת לאותה התגוששות בין פיכחון לדמדום, שאינה יורדת מסדר יומו של המשורר. כדי להבין את מידת הרצינות, את עומק הכאב, הכרוכים בתודעתו של אלתרמן במושג של אובדן-חוש-המציאות – דינו שנקרא קטע קודר-מזעזע באמצע התיאור הסאטירי המטורף כמעט של הכנס הציוני, בספר "המסכה האחרונה" בפרק "חוש הכיוון".

"פעמים הורגש כי משהו סמוי וסומא, פרוע וחשוך, מרחף ומתלבט בין הכתלים, כמין בריה שחושי ההתמצאות ניטלו ממנה, כמין התגלמות של סילוק תחושת הקיום והכיוון של עם שלם, אשר קרני מישוש סמויות שלו, שהוליכו אות עד כה לאורך מאות בשנים, בין בחושך ובין באור, נתנונו, חדלו לפעול והניחוהו תועה וטרוף חושים.

(מ 50. ההדגשות שלי – מ.ש.)

"טשטוש במסוה של ריאליזם" מכתיר אלתרמן את הפרק השני במאמר אחד-מרכיב על בעיות היסוד של ארץ-ישראל השלמה, ובגוף הפרק אנו חוזרים ומוציאים את הביטויים "כוחות הרצון וההכרה תועים ותוהים באין תכלית ברור והערפל הולך ומטשטש קוייהם של עיקרים שאין לנו קיום בלעדיהם" (ח 129), ובהמשך מופיע הדיבור על "עמעום ההכרה, בזבוז כוחות הרצון והדריכות ועירפול העקרונות והתודעה הלאומית" (שם). זמן קצר אחר מלחמת ששת הימים (21.9.67) מדבר אלתרמן בשבחן של "מידות הפיכחון וכובד הראש" (ח 95), אבל בשנה שאחריה הוא עומד במאבק חריף נגד "מדיניות של בלימה" וקובע, כי "אם לא תתנער מדיניות זו מן הדמדום, המכלה את תוכנה והופך אותה לתרגילי ניסוח ונתינת טיח שקוף על גבי בקיעים, היא עשויה, להשאירנו לפתע עומדים על פני קליפתה הריקה, על פי תהום" (ח 207).

ההבחנה בין טשטוש לפיכחון, משמשת לאלתרמן לא רק בהקשרים מקומיים-אקטואליים. על מה שקרה ברוסיה אחרי סטאלין הוא אומר: "...לאחר חמישים שנה של מהפכה רק מתחיל האדם הסובייטי לשוב ולמצוא דרך אל ראשוני מושגים של הבדל בין דמיון ומציאות, בין חוק לשרירות, בין אמת לשקר, בין כישוף לבין פיכחון" (ח25). אבל הואיל ורוב מאמריו באותן שלום שנים אחרונות לחיים סבבו על נושא ארץ-ישראל וגבולותיה ואדמתה, שלמותה ושלומה – מובן כי צמד הניגודים של פיכחון וטשטוש חוזר בנושאים אלה דווקא, כגון: "אלא שגם הפיכחון אינו רוצה ואינו מסכים שיראוהו נטול סנטימנטים ומתנכר לרגשות" (ח354). ולקראת סיומו של אותו מאמר: "דומה כי לנוכח כל אלה אפשר לשאול לא רק מה מידת הפיכחון שבחשובים אלה, אלא גם מה מידת האחריות הציבורית של כל אותם בעלי חשבון הבוראים, מכוח השם המפורש של הדימוגראפיה, גולם סטאטיסטי נטול-שחר שהדבר האחד הברור והוודאי שבו הוא הקרדום שבו מאיים חשבון מופרך זה לנפץ את שלמות חזונה של האומה מיום צאתה בגולה ועד היום" (ח356). במאמר שממנו ציטטתי בהרחבה קודם לכן, אנו מוצאים את הדברים הברורים האלה "השלום! אשרינו שאנו משתוקקים אליו כל כך. אין זו גנות. טוב שעד כדי כך אנו נכספים אליו. אך מדי פעם בפעם עלינו להתנער מן ההיפנוזה. עלינו להתאושש לרגע..." (ח241). בויכוח מר ונוקב עם פרופסור יעקב טלמון, תחת הכותרת "דמדום אקס-קתדרה אומר אלתרמן על אחד מנאומיו של ההיסטוריון המפורסם: "הדמדום הפראי שבדברים אלה הוא כה שטחי ומנותק מכל קשרים של חומר ושל רוח עד שאין בו אפילו כדי לעורר התנגדות. יש מקרים בהם אפילו הדיבה המכוערת ביותר אינה נראית אלא כקוריוז בלבד" (ח572). ובהמשך הדברים הוא חוזר ומטעים: "פרופסור טלמון מרבה, כידוע, להתריע על שוביניזם שלנו. אך יש גם איפכא-שוביניזם יהודי, ושעה שיסוד זה מצטרף עם דברי דמדום כגון אלה שהדהימו את שומעיו בכינוס המורים באוניברסיטה, הרי זה מעיד רק לאן עלול הלהט המוסרי המסולף להביא את בעליו" (ח573). שנה לפי כן (סוף 1968) במאמר "אבסורד לדוגמא", מדבר אלתרמן על "תמצית צרופה של טשטוש" (ח326), ועוד שבוע לפני כן לקראת סיומו של מאמר מן היסודיים ("המערכה על השלום"), מגיש לנו המשורר רשימת אינוונטר מלאה של הדברים המרכזיים בעולמו ובכיסופיו ובראשם משפחת הפיכחון (אף כי הפעם בלא המלא המפורשת עצמה), והרי היא:

"דבריו של שר הביטחון, שהמערכה הנטושה כיום היא מערכה על השלום, הם דברים נכונים ונחוצים. זו מערכה של השלום ועל כל מה שהוא כולל, על חיים שלמים, על חירות שלימה, על דעה צלולה, על חושים נכונים. מדיניות הביטחון שלנו היא כיום מדיניות-העתיד. יש בממשלה הזאת אנשים – והכל יודעים את שמותיהם – אשר הגיונם וכוחם הם ערובה לדרך הנכונה ולהשגת המטרות הנכונות. בתוך הטשטוש והתעיות הולכים ונעשים כיום, בלי הרף ומתוך רצון ברור ותקיף, דברים שיקבעו את עתידנו לחירות ולחיים. הולך ומוגשם קו של הגיון, של אמונה ושל כוח. וכל שעה שקו זה מובלט ומוצהר גלויות, כן רבים הסיכויים שהמשטמה והסכנות תירעתנה מפניו."

(ח325 – ההדגשות שלי, מ.ש.)

בשיאו הדרמאטי של סיפור "המסכה האחרונה", כאשר מתגלה הסלוף הגדול של "העולה המאה אלף", מתפרש מר מלקוש עסקן-העסקנים, אלוף מנפחי הסיסמאות הריקות, במין גילוי של הזדעזעות-עצמית (שאמנם תחלוף עד מהרה) ומטיח בקיפודי המסכן הכפוף לו, האשם הראשון ברקחת הברדותה:

"תשמע, קיפודי – אני...כולנו ברגע זה, איננו מתמצאים עדיין... אני לא אשאל שאלות... אתה עוד תיתבע לאחריות על המעשה הזה... אך כעת, העיקר – צלילות דעת... אתה תופס מה זאת אומרת?... להפוך ענין כזה... העליה... למושג ריק... מדומה... לאונאה עצמית מוסכמת..."

ובהמשיכו את המונולוג שלו בשיר מחורז ארוך, גרוטסקי-טראגי-כואב-מצחיק – הוא מציג את שאלת השאלות: "מה היה חשובונך" שיקרה איזה נס/ואיש לא ירגיש את הצליל הריקן/של היסוד החלול? – " (מ 151).

בהיפוך מגמה אפוא, בנעימה אירונית, מופיע שוב אידיאל הפיכחון והצלילות מול מציאות הזיוף והאונאה העצמית – ולבסוף, ובזה אנו מגיעים לעיקר גדול, מול הצליל הריקן של היסוד החלול. הגענו עתה לנקודה, שבה עולמו הפיוטי ועולמו הרעיוני של אלתרמן נפגשים בשורשם. לדעתי שורש זה הוא אסטיטי, אולי קטא-אסטיטי. הוא דוחה או מקבל תופעות, קני מידה, אישים, מצבים – מתוך שיפוט שבו יש לחושים תפקיד מרכזי. האמת, הממשות, הם האידיאל שאליו הוא חותר מכל דרכיו. השקר, הזיוף, הם המעוררים בו את הסלידה ואת ההתנגדות ללא פשרה. ועל כן מה שעושה הטשטוש לחוש הראיה שלו – עושה הצרימה לחוש השמע. ועל כן האמת היא פיכחון, והיא קול צלול ובהיר. הנה שורות אחדות ממאמר, כשנה ומשהו אחר מלחמת ששת-הימים, שבו הוא מתווכח עם בן-גוריון ומתעקש לשמוע בדבריו את קולה של האמת, אשר נעלם משמיעתם של הרבים. "שעה שהדברים נשמעים כיום, בנסיבות הזמן ההוא והכרוך בהן, הרי ההד העונה כיום לדבריו אלה של בן-גוריון הוא לא הד אחרית הימים אלא הד הסעיפים של החלטת מועצת הביטחון" (ח 342). וקצת אחר-כך: "למען האמת היה עיקר צלילם של דברי בן-גוריון בשאלה זו לא צליל האוטופיה, אלא צליל המציאות הנגזרת" (ח 343). ושוב אחר כך: "...רצוני להביע את התחושה, הרווחת אולי בלב רבים, כי קולו של בן-גוריון צריך להישמע עכשיו אחרת, הן מצד הנושא והן מצד ההתכוונות" (ח 344). השימוש התכוף והמרובה הזה בסמלים ווקאליים – והייתי אומר אפילו: מוסיקאליים – אינו מקרה. כאן אני מצרף את עדותי כחבר שומע ורואה, כְּשֶׁקוֹל המשורר מדבר ומעשיו דובבים, בין בשעת התרוממות-הרוח, בין בשעות משבר, ויכוח או כעס, ובעיקר בשעות שהטיל את מלוא משקלו לכיוון של הכרעה, כאשר תחושת המצב קודמת אצלנו לא פעם לניתוחו המנומק. לא אוכל לצלול עתה בים הרחב של שירתו, לדלות ממנו דוגמאות להוכחת הדבר, אך אין הוא צריך בעצם להתמיה, שהרי זה יסוד טבעי בעולמו של כל משורר: נוכחות הרמונית, עליונה, מוחלטת, שרויה עמו בכל עימותיו עם המציאות והיא המניקה לו את גבורת החוכמה ואת גבורת היופי. היחס בין חוויית השירה לבין חוויית הנבואה מתברר על יד התופעה שאנו

קוראים לה השראה, או אינטואיציה, ובוודאי (במקרה של הנבואה) התגלות. גם תודעת השליחות אינה רחוקה מתחום זה – וראינו, שככל שתודעת השליחות חריפה יותר ומחייבת יותר וסוחפת יותר – מתחזקת ומתבהרת האחדות היסודית בעולמו של המשורר, כל נפוצות עולמו מתלכדות סביב מוקד אחד זה. כך ראינו וכך שמענו את אלתרמן בשנות פעילותו כמנהיגה ומורה-דרכה של התנועה למען ארץ ישראל השלמה, וכך סיכמתי את התופעה במאמר שכתבתי במלאת שנה לפטירתו:

“התגברותו של אלתרמן לקרוא חזון ולצאת אל אחיו בשער לאחר מלחמת ששת הימים ועד יום מותו ממש לא היתה המשך ‘הטור השביעי’ שלו אלא בפירוש ובמלוא העומס: המשך הטור הראשון של עצם שירת חיים.”

(“ענין אישי”, “עם עובד”, עמ’ 135)

ב. שני ספרים – חרדה אחת

כאשר מסר נתן אלתרמן את כתב-היד של “המסכה האחרונה” לעורכי “מעריב” – העתון שבו היה ממשיך ומפרסם את מאמריו מדי יום שישי – שימשתי אני בתפקיד עורך הספרים הגדולה ועתירת-התפוצה של העיתון, “ספרית מעריב”. כתיבתי בעיתון לא היתה אז סדירה ונתון הייתי אז בהכנת ספרי האוטוביוגרפי-הפוליטי “חיי עם ישמעאל”, שאת פרקיו הראשונים פירסמתי בהמשכים בדו-שבועון התנועה למען ארץ-ישראל השלמה “זאת הארץ”. אלתרמן היה שותף ליסוד “זאת הארץ” ולעריכת הגליונות הראשונים – אך מפרי עטו לא נתן לדו-שבועון אלא פעם או פעמיים. התחייבותו הקבועה ל“מעריב” – שבמערכתו ראו בה זכיה גדולה – מנעה אותו מלתת חילו לכל גורם אחר, גם אם היה קרוב מאוד לליבו. אבל היתה לכך סיבה אחרת, עמוקה יותר, נאמן לאופיו, שמר אלתרמן בקנאות על אי-תלותה המוחלטת של כתיבתו. הוא שמר על אי-תלות זו גם מפני תנועתו וחבריו, שהוא היה מעצב דרכם ומנהיגם. במשך שלוש שנות כתיבתו ב“מעריב” שפריין משתרע עתה על פני 630 עמודים גדולים, בספר “החוט המשולש”, לא נקב אלתרמן בשמה המפורש של התנועה או במהלכים הברורים והנודעים-בציבור של הנהלתה וארגוניה אלא פעמים ספורות, אף כי מבחינת התוכן לא היה שופר עז ומתמיד ממנו בנושאים אלה. יתירה מזו: כאשר הגיש לציבור קוראיו הגדול את ספרו האחרון (בלא שידע, כמובן, כי אחרון הוא לו), ספר אידיאולוגי-פוליטי במפורש, במסווה שקוף למדי של עלילה סאטירית – קבע את מרכז העניין ואת מוקד המאבק לא בנושאים ה“בוערים” וה“מגרים” של גורל השטחים והשלום וההתיישבות – אלא בנושא אחד, שלא זו בלבד שהיה חשוב מכל האחרים, אלא לדידו היה דחוף, אקטואלי, מידי יותר מכל נושא אחר – נושא העליה.

אפשר לומר, כי “המסכה האחרונה” מנסה – על דרך הראי העקום – לתת את התשובה על השאלות הרציניות והישירות של “החוט המשולש”. העובדה שלפנינו שני ספרים שנכתבו במקביל

וצמחו מתוך אותה מצוקה אבל גם מתוך אותה אמונה על אף הכל – תסייע לנו הרבה גם בהבנת הספרים עצמם וגם בהבנת מחברם.

במאמר רציני, אולי אפילו קודר, ביום העצמאות העשרים למדינת ישראל – כלומר, כשנה בערך לאחר מלחמת ששת הימים, מתמצת אלתרמן את מלוא כובדו של הנושא, אשר באותה שעה טיפל בו בספרו "המסכה האחרונה" טיפול סאטירי צורב. וכך הוא אומר שם:

"מדינת ישראל הדפה את סכנת הכליון ונשארה עומדת על תלה, ושב היא משען ומבטח לתורת נצח-הגולה ומקום סיפוק וביסוס רוחני לתפוצות העומדות מנגד. סתירה גורלית זו היא המקפלת בתוכה את שאלת השאלות של עתיד המדינה והאומה גם יחד."

(ח 236)

כאן כבר ניכרת צריכתה של האכזבה. יש משהו סרקאסטי בנעימת הדברים. שנה לפני כן עוד היה הרבה מן החיובי באותה תביעה עצמה, באותו חשש עצמו. אכן, שבוע אחד בלבד לאחר מלחמת ששת הימים אמר אלתרמן את האמת המרכזית והקובעת ביותר, שלדידו לא היה בה כדי להטיל פֶּתַח כלשהו בשמחת הניצחון ובצידוק הישגיו הטריטוריאליים, אלא היה בה דווקא לחדד ולהחריף את האתגר אשר הוצג בפני המדינה, בפני מנהיגיה, בפני העם בארצו ובתפוצותיו. וכך הוא כותב במאמרו "מול מציאות שאין לה אח":

"המדינה והארץ הן מעתה מהות אחת ומעכשיו חסר לה להתחברות היסטורית זו רק עם ישראל שיארוג, יחד עם היש שהושג, את החוט המשולש שלא יינתק. אם יוסיפו שערי העליה לעמוד ריקים גם עכשיו, כעמידתם עד כה, עשוי ניצחון זה להישאר כמעשה שעוד לא התמזג עם שרשי תולדותיה העמוקים של האומה, שכן בלעדי זאת תישאר ארץ ישראל בידיו של שלטון יהודי אך לא בידיו של העם היהודי. משום כך, באמרנו כי ניצחון זה נותן לנו עמדת כוח למשא ומתן עם עמי ערב ואומות העולם, עלינו לשים אל לב כי אנחנו חייבים, ויהי מה, להפכו גם לעמדת כח במשא-ומתן שלנו עם העם היהודי."

(ח 39)

על כשלוננו של המשא-ומתן הזה אנו קוראים בספר "המסכה האחרונה". זהו ספר של הצלפה ללא-רחם, לרוב על דרך האבסורד המפליג. פרקי הספר מנומרים בחרוזים מבריקים, פעמים קלים כפזמון של בימת-קאבארט פוליטי, פעמים צובטי-לב כבלאדה – וגיבורו הוא הנלעג בגיבורים, העסקן האפור, הנתפס למעשה-רמיה (הוא "מלביש" את תפקיד העולה המאה אלף על תושב ישראל מעדות-המזרח, החוזר במקרה ארצה באותה אוניה שבה מגיע משלוח העולים החסר-אחד), הלא הוא מר קיפודי, קורבן תכסיסיו-הוא. "פעמים היה קיפודי מרגיש כמין שֵׁד זעיר של צחוק מחלחל בו, ואתה שעה היה נדמה לו כי לא רק בקרבו בלבד, אלא בפלל כולו, בכל אותו צירוף עניינים שקוראים קשרי אומה וארץ ותפוצות

ותקופת התחיה, בכל זה הולך ומבשיל משהו העתיד ליהפך לבדיחה שאין דוגמתה בשום אומה ולשון" (מ 70).

הרהורים של יאוש ושל אובדן-עשתונות עוברים במוחו של קיפודי. ריקנותם של שערי העליה מתלכדת במוחו המיוגע עם ריקנותם של שערי העליה מתלכדת במוחו המיוגע עם ריקנותו הוא, והוא נעשה נטול-אונים לגמרי מול "הברקתו השטנית" האחרונה של הגורל:

"מלחמת ששת הימים כמו סילקה את החיץ האחרון שמנע בעדנו מלתפוס את החזיון בכל מלואו, ומכאן ואילך ניצבים אותם שערים פעורי-גיחוך גם אל מול פני התקומה המדינית, וגם אל מול ארץ-ישראל כולה, זו שמדינת ישראל נרתעת עכשיו מפניה מאין עולים." (מ 71)

האם נכתבו הדברים באותו יום? באותו שבוע? באותו חודש? – כי פחות מחדשיים ימים אחרי מלחמת ששת הימים נאמרים אותם הדברים, מתוך גישה פובליציסטית ישירה ויעילה לא פחות:

"חדלון העליה איים על עתידו של העם היהודי ועל עתידה של המדינה עוד לפני מלחמת ששת הימים. אך הנצחון במלחמה זו משווה לשאלה זו דחיפות חדשה, חד פעמית... עלינו לעשות הכל כדי שהנצחון האין-שני שהנחיל תבוסה לצבאות-ערב לא יהיה גם ראשית תבוסה לרעיון התחיה הלאומית של ישראל. עלינו להבין כי היעדר העליה מסוכן לבטחונה של ישראל ולקיומו של העם יותר מן הסיכון הבטחוני של הערבים החוזרים אל "הגדה המערבית".

(ח 75 ואילך. מן המאמר "העליה – כשהיא ערבית" 4.8.1967)

המשכו של המאמר חריף ומצליף לא פחות מן המובאה דלעיל, אלא שהצלפה זו כאן, במאמר הישיר על דפי העיתון, אינה הצלפה של לעג ואכזבה – אלא הצלפה של דרבוץ למעשה וקריאה למאמץ עילאי.

זמן לא רב אחר-כך חוזר אלטרמן אל נושא העליה, ביתר תוקף וביתר העמקה – ומותר לומר: ביתר אמונה. במאמר "שני פרקים" הוא טוען, כי נימוק שמירת אופיה של המדינה ("הנימוק הדימוגראפי"), כשהוא משמש "נגד עקרון העמידה על שלמות הארץ" מכווון לכאורה לשמור על יסודה של מציאותנו כאן, אבל למעשה פירושו "שאנו מניחים מראש שענין העליה ועקרון קיבוץ הגלויות יורדים מסדר-יומנו הלאומי" (ח 126). ואז הוא שואל בהתרגשות: "מדינה זו, שאנו מוציאים אל מחוץ לתחומה את עיקרה של ארץ ישראל, מדינה זו שקיבוץ גלויות אינו בא בחשבון שלה, מדינה זו באיזו מידה ובאיזה מובן אנו מבטיחים את אופיה היהודי? באיזו מידה ובאיזה מובן היא עתידה להיום אותה מדינה יהודית אשר אליה נתכוון השם הזה? (שם). ובאופן טבעי באה אחר-כך השאלה שהיא קריאה שהיא תביעה:

”אם לא עכשיו נקום להיאבק על סיכויים אלה של עליה, שעה שהארץ כולה פתוחה ומחכה לעם, שעה שמלחמה זו ונצחון זה עודם שומרים על שארית המתח וההתעוררות שקמו באומה, אם לא עכשיו נקום להיאבק על סיכויים אלה, אימתי נעשה זאת? לאחר עשר עשרים שנה של התמעטות, של המשך עמעום הזיקה והתרופפות הקשרים בין המדינה והתפוצות? בשם מה נקום אז להעיר ולעורר את העם היהודי? בשם מדינת ישראל שאנו עמלים עכשיו להוכיח ולהסביר שאין היא יכולה ואין היא צריכה להיות בית קיבול לשלמותם הרוחנית והחומרים של חיי האומה?”

(שם 128)

כגודל הלהט, הרצינות, החד-משמעיות, ביחסו של אלתרמן אל נושא העליה – כן גודל הלעג, הציניות, הרב-משמעיות הצלפנית ביחסו אל ההנהגה הלאומית, שתחת הכותרת, עסקנות” שילח בה את כל שנינות שנאתו.

”פעם, בין שתי הצבעות,
שאל אחד הסקננים:
מה ישוה לגדלות הבציות?
ואשיב: קטנות העסקנים.”

(מ 122)

הואיל ורואה אני את קו הביקורת והאופוזיציה של אלתרמן כלפי הנהגת המדינה (שאחר בן-גוריון) כקו ההתחלה של פעילותו הרעיונית והציבורית עד שיאה בהנהגת התנועה למען ארץ-ישראל-השלמה ועד מותו – אפתח בסוגיה זו. בבואי עתה לפרוש את פרקי היסוד המשותפים לשני הספרים.

ג. צמרת שוקעת

ספר ”המסכה האחרונה”, מוקדש כולו להוקעת הנהגת המדינה (ועימה הנהגת התנועה הציונית ותנועת העבודה במרכזה) אחר פרישתו הסופית של בן-גוריון. אבל באמצע הספר ישנו פרק מיוחד המוקדש להתקפה ישירה על ”הצמרת”. צריך פשוט לקרוא את פרק 21 בספר – ”אין חדש תחת השמש” – כדי ליהנות (ולתענות) למראה האכזריות האלתרמנית, הנועצת את מלתעותיה ואינה מרפה. כאן, בספר שכולו חידות ומעשי תשבץ, רמז מבפנים לרמז, אין שמות מפורשים. במאמרים הפובליציסטיים, לעומת זאת, בפרקי ”החוט המשולש”, אנו מוצאים שמות ברורים, עניינים מעשיים, נושאים אקטואליים. אציין אחדים מן הבולטים, בזה אחר זה, – והקורא הנבון יבחין מעצמו במינוח המכיל קורטוב-זעם בצד קומץ-

לגלוג, כאשר מידותיהם המשתנות מסמנות שינוי יחס, החל ביחס של כבוד וגמור ביחס שכולו זלזול וביטול. ואלך מן הכבוד אל הקל.

לוי אשכול סימל בעיני אלתרמן את חבר העסקנים אשר דחק את רגלי בן גוריון וסילקו מן ההנהגה. היתה כאן לפי תפיסתו בגידה כפולה ומכופלת – באיש, באמת ובצדק, בחזון ובהמשך הגשמתו, בעצם קיומה ובטחונה של מדינת ישראל. לכאורה, עשוי היה אשכול להצטרף לגלריית הדמויות החיוביות בפנתאון האלתרמני – איש מעשה, אדם של קרקע ומיים ובניין, יהודי עממי שלא בפיו כוחו – אבל קו אחד באופיו (שחיבבו על רבים), נטייתו לפשרה עם המציאות, כפיפת קומת-החזון לקופת-החשבון, ועובדה ביוגראפית אחת פשוטה, שהוא היה יורש כיסאו המידי של בן-גוריון – פסלו אותו כליל בעיני אלתרמן, וכשם שסירב המשורר להכיר בזכותו של ראש הממשלה על הישגי מלחמת-ששת-הימים, כך סירב להכיר בדרכו לאחר תום המלחמה.

משני צידי השבוע הראשון של יוני 1967 תקף אלתרמן את אשכול. שבוע לאחר שגינה את ממשלת אשכול בשל צמצומו של המצעד הצבאי בירושלים ביום העצמאות (ח 26) – כבר היתה הארץ בתוך-תוכה של סערת המצור אשר הוטל עליה בשלוש חזיתות, ובמאמר יום ו' של ה-26.5.67 נזרקה אל תוך הסערה והחרדה הכללית קריאתו של אלתרמן "ממשלת חירום כהכרח עליון" (ת 30). אי האיוון בממשלה כולה ממוקד סביב אי-האיוון בראשה. "בתוך מפולת זו מנצנצים גם שברי הביטחון העצמי והברבנות של אותם חוגים שדחו כל ערעור על מהלכים וקוי פעולה שלהם. בין עיי-המפולת שעליה מתנשא המצב החדש מתגלגלים גם דפיו של אותו 'פנקס פתוח', ביחוד כמה מדפיו המילוליים הידועים" (ח 30).

"הפנקס הפתוח" הוא, כמובן, מדיניותו (ודמות-אישיותו) של לוי אשכול, שחיפה על ההסנות והעדר ההחלטיות והיעילות במדיניותו הבטחונית באותה מליצה, שהיתה עד מהרה לבדיחה, על אודות "הפנקס הפתוח", שבו נרשמים כביכול כל חטאי התוקפנות הערבית, עד בוא יום-הגמול. ועל כן, על אף חומרת המצור, מוצר המשורר, כי דווקא בשעה זו חייבים אנו "להרהר בעוד מועד על מידת כשירותה של הנהגה זו, אשר טיפוח דמותה בעיני הציבור היה חשוב לה כל-כך עד שהיא הוסיפה וטיפחה לשם כך, מתוך אינרציה, גם את דמותם וקלסתר-פניהם של המצבים והתהליכים האוביקטיביים כדי שגם הם ישאו חן כמוה... השאלה היא אם ממשלה זו שנבחרה והורכבה לא מתוך תחושת חירום, אלא מתוך חשבונות של תקופת שיא בעסקנות הבינמפלגתית, צריכה להיות בדיוק זו שבידיה יופקד גורל המדינה בשעה זו שאין דומה לה לחומרה" (ח 31).

למעשה, מאחורי כל ההתקפות על צמרת ההנהגה במדינה ובתנועה הציונית עומדת דמות מרכזית זו, שבספר "המסכה האחרונה" היא מגולמת בדמותו של מלקוש (והאם חריוזה הסמויה של "אשכול" היא מקרית?). אפשר לומר, מכל מקום, כי חצר המטרה לכל חיציו של אלתרמן היא חצרו של אשכול. גם בשעה שהוא בא להמליץ על הצבתו של דוד בן-גוריון בראש ממשלת-החירום, הוא מקדיש יותר מקום לגינוים של אלה שהדיחו אותו וניסו לגמד קומתו מאשר להנמקה עניינית למען שובו של בן-גוריון

לראשות הממשלה. "משמעות מאבקה של ישראל לקיום או לכליון – וזו משמעותם האמיתית של ימים אלה – אין לה כיום המחשה מובהקת ועזת-רושם יותר מאישיתו ותוקף-נוכחותו של בן גוריון. תחושה זו היא כיום נחלת הרבים בישראל. מאמציהם הנמרצים של עסקני מפא"י להכחיש תחושה זו ולמנוע אותה מלהתגשם, חלילה, הם המשך של התעקמות ואטימות, שכנראה כבר אין להן תקנה..." ובהמשך מיידית הוא מסכם: "ספק הוא אם הממשלה הנוכחית, שהעומדים בראשה תרמו את חלקם הלא-מפוקפק להיווצרות המצב שאנו עומדים בו, רשאית לדרוש מן הציבור שמצב זה יופקד כולו בידיה" (ח 33).

פנחס ספיר התבלט במרכז הזירה הפוליטית כשנה-שנתיים מאוחר יותר – ואותו מחשב אלתרמן עוד פחות. במאמר מסוף 1968 – "חשבון הפנקס הקטן – עושה אלתרמן את שר-האוצר דאז לחוכא ואיטלולה, כשהוא מצטט את נימוקיו נגד ההיאחזות בהישגי מלחמת-ששת-הימים, נגד הרעיונות של ארץ-ישראל השלמה. "אם יצורפו עוד מיליון ערבים למיעוט הערכי הקיים במדינת ישראל" – אמר פנחס ספיר לפי ציטוטו של נתן אלתרמן (רק אחר-כך הוא רומז כי המקור הוא בראיון-ראדיו עם שר האוצר) – "אין צריך להיות בעל חשבון גדול ואפשר לקבוע ברגע אחד כי במשך תקופה קצרה יגיעו הערבים לרוב בארץ זו, אפילו אם תימשך העליה בקצב של 20-30 אלף בשנה. אז תהיה זו מדינה דו-לאומית ואחר-כך מדינה ערבית" (ח 334).

על עמדה זו, שצוטטה כאן בתמציה, מגיב אלתרמן בחריפות, במקומות שונים במאמר, בהקשרים שונים את מתוך מגמה אחת. "תשובתו ופתרונו של פנחס ספיר וחבריו פירושו ויתור על תוכן קיומה של המדינה לשם שמירה זמנית אל אופיה היהודי, אפילו אם נניח כי אופי יהודי פירושו אך ורק עדיפות מספרים של האוכלוסיה היהודית ותו לא" (ח 335). ולפני כן "אם נוסיף למחיקת עקרון-העליה את הויתור מרצון על זכותנו וזיקתנו לגבי ליבה של הארץ, שפירושו ויתור על עצם המושג ארץ-ישראל, כפי שגרסו אותו ותולדות העם ותולדות הציונות עד לפני עשרים שנה, אפשר לומר, כי בעלי תוכנית זו רואים את שמירת האופי היהודי של ישראל במסגרת של זה-ציוניזציה של המדינה" (ח 333).

ושוב יוצא אלתרמן להגנת בן-גוריון ולהאדרתו, בשעה שהוא חושף את קוטן ההשגה של ספיר:

"שעה שפנחס ספיר מסתמך בתחשיב זה של פנקסו הקטן על בן-גוריון, הרי זה סמיכות מופרכת מעיקרה. אמנם כן, בן-גוריון חזה את הסכנה הדימוגרפית הערבית אפילו בגבולותיה הקודמים של המדינה, עוד לפני ששת-הימים, אך תשובתו לכך היתה לא תשובה נוסח ספיר, אלא שאגתו הבודדת על סילוף התנועה הציונית, שהורידה את עקרון העליה מסדר היום הלאומי, ודרישתו להגברת הילודה. אלא שבזמן שבן-גוריון טען שציונות בלי עליה אין לה שחר, הוכיחו חבריו של ספיר באותות ומופתים שטענות כאלו מפריעות למגבית היהודית המאוחדת."

אם זקוקים היינו להוכחה, כי איבתו של אלתרמן כלפי העסקוּנה המפא"ית היתה מתוך התרסה ומחאה על קוצר-ההשגה וקוצר-היד ולפעמים גם קוצר-הביטוי של החבורה הזאת מלכתחילה, עוד לפני ובלא קשר למחלוקת החריפה שהיתה לו עם רובם בשאלת ארץ-ישראל שאחרי מלחמת-ששת-הימים – בא מאמרו הראשון לשנת 1969, "ידיים חפשיות", ואומר את הדברים במפורש. בעת שפירסם את מאמרו זה ב"מעריב" (3.1.69) כבר היה לאחר הופעת הספר "המסכה האחרונה", אבל עוד במשפטי הפתיחה של המאמר הוא רומז על כך שהנושא המשיך להציק לו וכי חשוב היה לו לשוב ולהיווכח, כי הצדק היה עימו. המאמר נכתב בתגובה על ראיון שנתן פנחס ספיר לחיים גורי ב"למרחב" – ואתרמן מסתער בתגובתו על עמדותיו של ספיר בייצור-שיסוע של סאטיריקון אמיתי. "ככל שאתה מוסיף וקורא בדברים, הוא אומר, "הולכת ונחשפת לפניך, כמו בלי כוונה, כמאליה, איזו מהות מיוחדת ולא צפויה, איזו מנטאליות שאולי ניחשת טיבה, אך רק עכשיו היא מתגלה לפניך במלוא ממדיה ומשמעותה" (ח 377). ואם למישהו עוד לא ברורה מגמת הקשר אל אורת "המסכה האחרונה", שהיא כולה לעג סור-ריאליסטי – מוסיף לנו המשורר עד מהרה את ההערה הבאה על עמדתו השלילית של ספיר להיאחזות בשטחים:

"נימוקין של פנחס ספיר הם אחרים, הם כביכול מעולם המעשה, אך דווקא הללו מצטרפים למסכת דמיונית, שגם אם שיערת מציאותה, אתה עומד תוהה עליה כעל חזיון שאין לו אח."

(ח 378)

"שאוּלי ניחשת טיבה", "שגם אם שיערת מציאותה" – שתי הערות ביניים אלו מצביעות על כך שאלתרמן חש צורך לחזק ולאשש את הלגיטימיות של "המסכה האחרונה" ושל מה שנראה אולי כהתקפה שלוחת-רסן וכהשמצה פראית. עיקר קצפו של אלתרמן יצא על פסוק אחד בדבריו של ספיר לחיים גורי, וזה הוא:

"אנחנו ארץ עניה, ארץ דלה, שבה נערכים סקאנדאלים סביב מי ביוב. אנחנו שמחים שמפּלס המים עולה בעשרה סנטימטרים בכנרת. אינני יודע כמה יעלה לנו קוב מים מותפלים, חצי לירה או לירה. אז אני צריך עוד חתיכת הר שיושבים שם ערבים והמסתכלים עלינו בשנאה ובקנאה?"

(ח 381)

תגובתו של אלתרמן ברורה ונטולת-רחמים. יש בה אתה עוצמה שאולי מסבירה מדוע לא עוררה "המסכה האחרונה" את ההד הרצוי והראוי. הפרוזה הישירה של אלתרמן טעונה מתח סרקאסטי שאי-אפשר ואין צורך להתחרות בו:

“פיסקה זו חשובה לא מחמת יחסו של ספיר ל’שטחים’ השנויים במחלוקת, אלא דווקא מחמת הדרך שבה מוצגים כאן השטחים שבגבולות הנוכחיים. תמונה זו של סקאנדאליים של מי-ביוב ושל לירה או חצי לירה קוב מים, היא לכאורה התחשבות ריאליסטית בפרטים, אשר אך איולת היא לערער על כוחם ועל חשיבותם. אלא שלאמיתו של דבר לא האדרת פרטי יומיום יש כאן, אלא טשטושם וערבובם לתמצית כבירה של טריוויאליות, לכללות אחת דביקה, היפוכה של הגישה המפורטת והמפוכחת.

בתוך גימוד ענקי זה מתנשאת כמישען ותקווה דמותו של הכלכלן הטרוד, העמוס, זה ש’אין לו פנאי’ משום שהוא’ חייב להשיג כסף כדי שיהיה במה לשלם בעד לחם ובעד הפאנטומים ובעד חינוך תיכון’, ותוך כדי כך מגדיר הוא גם את עצמו כ’שנורר’, שלא תהא, חלילה, פירצה במימרחב הטריוויאלי הזה, המכסה על הכל.”

(שם, שם)

אבל אם יתרשם הקורא, כי יש כאן התקפה אישית חריפה, השמה ללעג ולקלס את הצירוף הגרוטסקי של התעסקנות חיצונית רעשנית וריקנות פנימית – יואיל נא לקרוא את המאמר עד סופו ויראה, כי הביקורת האישית מוליכה היישר לביקורת חריפה שבעתיים על התפיסה הרעיונית שאישיות זו מייצגת.

“מנטאליות זו שלו (של פנחס ספיר – מ.ש.) – היא דבר המנוגד ביסודו לכל הנעשה והצריך להיעשות בארץ. – חופש זה שספיר שוחר אותו הוא למעשה סכנת כבלים לעתיד היהודי, וכשאתה רואה שדווקא הוא עומד בראש הכוח הקובע כיום במדינה, אתה מהרהר כי מבחינה עיקרית עשויה תפיסה כזאת להיות קשה לישראל יותר מן האמברגו של דה-גול, וכי סכנת ‘ההסדר’ שהיא עשויה לגרום אינה פחותה מזו של ההסדר הכפוי, המאיים מבחוץ, שכן בדרך כזאת אנו כופים על הבאות את החזון המערער והחולני הזה, המתכסה במסווה של כוח ושל מעשיות בריאה.”

(ח 382)

את **גולדה מאיר** קידם נתן אלתרמן בברכה ואפילו בכמה פסוקי-שבח על הופעותיה הראשונות כראש-ממשלה, במאמרו “ראש חדש למחשבה חדשה” (24.3.69). אמנם, לפי הנרמז במאמרו היפה והאצילי עם פטירתו של לוי אשכול, ניתן לשער כי מינויה של גולדה לתפקיד רם-האחריות לא היה בדיוק הדבר שאלתרמן ציפה לו. הוא ציפה לחילוף משמרות היסטורי בהנהגת העם והמדינה, ולא קשה לנחש כי ציפיותיו התרכזו סביב מנהיגותו של משה דיין – אבל על כך אין רמז במאמר וכנגד זה יש בו לא מעט ממה שקוראים “מתן אשראי – על תנאי”. הרי כמה מן הדברים החמים שהוא מוצא לנכון להגיד עליה לאחר “נאום-הכתר של ראשית כהונתה”:

”יש בהופעתה, בלי ספק, משהו משיעור הקומה ההולם. עובדה היא, כי בכל הצמרת הותיקה אין אתה מוצא אחד שהיה יכול לשאת בכהונה זו. ייתכן כי בה, יותר מאשר באחרים, נשתמרה אותה מהות של שרשי-ראשונים. ייתכן כי היא מאותן נשים חלוצות של ראשית, שהחזיקו מעמד, יותר מן הגברים, מול כוחה של העסקנות. כאן, בדמותה, אתה חש שוב משהו מגזע של בן-גוריון ליד ההגה.”

(ח 415)

אילו עיתותי בידי ומצעי רחב דיו הייתי מוכיח, כי בפסוקיים-שלושה אלה מגולמת כל תפיסת עולמו של אלתרמן, אבל אצה לי הדרך לחשוף את יסוד הביקורת והאופוזיציה גם כנגד אישיות הגולה זו. עוד במאמרו הנ”ל מותח אלתרמן ביקורת על העדר המימד ההיסטורי-ציוני מדברי גולדה מאיר בקשר לעמידתנו בשטחי ארץ-ישראל. ”אפשר אפילו להוסיף ולקבוע, ”אומר המשורר, ”כי אף שאין לנו ולא היו לנו ולא יהיו לנו כוונות התפשטות, ואף שלולא המזימה הערבית לא היינו עוברים את הקו הירוק, אין לראות את עמידתנו כיום, מעבר לקו זה, כעמידה בטריטוריה אשר בעלותה הערבית המדינית היא מושכל ראשון, או כעמידה של צה”ל בונצואלה או בפאראגוואי” (ח 418). ובכנותו את האופן שבו מבליעה ראש-הממשלה את הדיבור על ”נחלת אבות” בכינוי ”מליצה יתומה ומטושטשת וחטופה” (שם, שם), ובצינו את הטשטוש כתכונה חוזרת במדיניותנו, הריהו מסיים את המאמר באותו קו של ביקורת אופייני, שעמדתו עליו בהרחבה בתת-הפרק הראשון של ספרי וכך הוא מסיים: ”תפנית מדינית חדה של יציאה מתוך הסבכים חריקים הללו, שינוי מחשבה, שינוי טעמה ותוכנה של מדיניותנו, זה כיום תפקיד ראשון בעלה של ממשלתנו החדשה” (ח 421).

שום תפנית, כמובן, לא התחוללה כתוצאה ממהלך ממשלתי, כתוצאה מיוזמת מנהיגות ישראלית-ציונית חדשה. אכן, מה שאנו יודעים עתה לבטח לאחר עשרים שנה, ידע המשורר רגיש-ההאזנה וחד-ההתבוננות כעבור לא יותר משלושה החודשים. במאמרו ”לאחר גינוי” הוא כבר מסיר את הכפפות בריבו עם גולדה מאיר. הריב הוא על איסור ההתיישבות ביהודה ובשומרון, ”במקומות שבהם דחיפותו של ענין זה רבה כיום משהיתה בכל תולדות הציונות” (ח 474), הריב הוא על כך שהממשלה ”אינה נוקפת אצבע כדי לנסות ולגלות שמא בכל זאת חבוי בעם בימים אלה פוטנציאל ראוי של נכונות להחזיק מפתח החדשה של ארץ-ישראל במעשי בנין והיאחזות, בהתנחלות עירונית, חקלאית ותעשייתית ואפילו מסחרית — — — במידה שנכונות זו קיימת — הריהי נבלמת ונדחית, כמו שנידחו שלושים הצעירים שביקשו לעקוף את המחסומים בדרך להר גריזים ולשילה” (ח 474).

את חמתו של אלתרמן עוררה גולדה מאיר בתשובתה לשאלתה של ח”פ שמואל תמיר באותו נושא. ”בדיבורים בלבד, אמרה גולדה מאיר, ”לא נחרש עדיין אפילו דונם אחד. ” ובהשיבו לה על כך, כמעט מאבד המשורר את השליטה על זעמו ועל שבט לעגו:

נכון מאד, אלא שראוי להזכיר כי גם דיבור זה שלה סוף סוף רק דיבור הוא וההבדל בינו ובין דיבורים אחרים הוא בכך שדיבוריה אלה לא רק שאינם חורשים דונם כלשהו אלא שהם מונעים חרישה בידי כל הנכונים לכך.

יש בדבריה אלה של גולדה מאיר כובד ראש מדומה, המכסה על שטחיות שאינה רחוקה מכל מלל אחר. יש בתשובתה זו מן ההתנשאות הנעשית אפיינית יותר ויותר לותיקי תנועת העבודה, הנשענים בבטחון רב ומוצדק על עברם החלוצי, גם כשהוא נסתר מאחורי שנים רבות של עסקנות, אך עודו מספיק כדי לשלול מכל חוגים אחרים זכות התערבות בעניינים אלה.

(475ח)

מאישי הצמרת של מפלגה זו, שלדעת אלתרמן "חדלה מלהיות מנוף וכלי-הבקעה ונעשתה כלי להתבצרות והתגוננות של צמרת שוקעת" (ח 181), נטה אלתרמן "חיבה" מיוחדת לשניים, שעם כל השוני המופלג ביניהם – שימשו עוד בחייו ולמעשה מאז ועד היום, דוברים נמרצים וכולטים ביותר של רעיון השטחים-תמורת-שלום. הלא הם שני האל"פים הכפולים, אבא אבן ואריה אליאב, לכל אחד שלושה אל"פים משלו!

אבא אבן בתפקידו כשר-החוץ הוא יעד-התקפה נפוץ מאוד במאמרי אלתרמן, פעמים רבות תחת הכותרת הכוללת של "מדיניות החוץ". אך ראוי לעמוד על מאמר אחד לפחות, "ניהיליזם מהו" (אמצע 1968), המוקדש רובו ככולו להתקפה ישירה על האיש ועל עולם המושגים שהוא מייצג. נעימת הדיבור היא סאטירית. אבא אבן נאם במועצת סניף מפלגתו בירושלים ולדעתו של אלתרמן נשמעו דבריו "יותר כלחש של השבעת רוחות מאשר כתוכנית מדינית". את שאיפת השלום העזה שלו מאמץ שר החוץ המידה כזאת אל ליבו, "עד שפעמים קשה למישהו מלבדו ליטול בה חלק ולהתהדר בה כמוהו. לא לשוא נשתרשה גם אצלנו וגם בעולם תחושת ההוקרה שהכל רוחשים לו על מאמציו להגן על שאיפת שלום זו מפני כל הזוממים עליה לכלותה" (ח 284).

בראש המאמר מביא אלתרמן משפט מרכזי מנאומו של אבא אבן וכנגדו הוא ממקד את התקפתו, אף מגלה בכך פעם נוספת את חריפות ראייתו ועומק הבנתו בתהליכים רוחניים ורעיוניים. קובע אבא אבן: "יש להימנע במיוחד מהשקפה ניהיליסטית בדבר הכרחיותה של מלחמה כוללת חדשה. השקפה זו אינ מבוססת לגופה, והתפשטותה בתודעה הלאומית כרוכה בנזק רוחני ומדיני חמור" (ח 283).

וטוען אלתרמן כנגדו: "אין שחר לדבריו על אותה השקפה של הכרחיות מלחמה חדשה כוללת, העלולה להשתרש בתודעת האומה... האמת היא... כי שום השקפה מאלו ששר החוץ מתנגד להן (הכוונה לדעותיו של משה דיין באותה תקופה – מ.ש.) אינה נובעת מתחושת הכרחיותה של המלחמה... אלא מן האמונה העמוקה, החיונית, האחת ואין שנית, שאפשר למנוע את המלחמה... לפני ששר החוץ בא להשמיע דבריו החמורים, המאשימים המיחסים לנו את המנטאליות של שליטי ערב, היה עליו להירתע

מכך שבעים ושבע רתיעות, ואפילו שאיפת השלום העזה שלו אין בה כדי להצדיק דיבור זה שיצא מפיו” (ח 284 – 285).

את עיקר מאמרו מקדיש אלטרמן ל”אני מאשים” מפורט וצורב על ”מדיניות החוץ” שלנו, שבהנהגתו של אבא ביזבזה את כל היתרונות ההסברתיים והמדיניים שהיו בידינו בעקבות מלחמת ששת-הימים על יד כך שלא רק הודתה באשמה, שישראל השתלטה במהלך המלחמה על ארץ לא-לה וכי עליה האחריות להמשך המתח המדיני וסכנת המלחמה החוזרת, אלא אפילו חיזקה אותה על ידי מהלכי הסברה כושלים, שבעזרתם ”הצלחנו לנתק את עמדתנו כיום מכל הקשר ציוני, היסטורי, אנושי, תרבותי, ולהעמידו רק על מעמד של צבא כובש בטריטוריה ערבית קדושה...” (ח 286).

אלתכמן ראה כבר אז כיצד נפתחת הדרך לניהיליזם, לשלילה גמורה ויסודית של הציונות ושל הקיום היהודי בארץ ישראל, על ידי כך שאישים כאבא אבן מניחים אבן הפינה להשקפה, שבסכסוך הערבי-יהודי אשמה ישראל לא פחות מן הערבים, ולאחר צעד עקבי נוסף – שהיא אשמה יותר. וראוי שאביא כאן את כל פרק הסיום הקצר במאמרו של אלטרמן:

”באותו נאום בירושלים דיבר שר החוץ גם על ’מאכסימום ביטחון תוך שמירת אופיה היהודי של הארץ’. משמעות הדברים היא כידוע, ויתור על שטחי יהודה ושומרון מחשש הפרת המאזן הדימוגרפי. לא כאן המקום לחדש את הויכוח בשאלה הזאת, אך אם יש משמעות למושג ניהיליזם, הרי ניסוח זה של משרד החוץ, שמשמעותו ויתור על שטחי יסוד של ארץ ישראל, שטחים שהם תנאי-בל-יעבור לבטחון ישראל – ויתור על כך ’לשם שמירת אופיה היהודי של המדינה’, הוא אולי דוגמא שאין למעלה ממנה למהותו של מושג זה שאנו מדברים בו, ואם יש ניהיליזם שסכנת השתרשותו בתודעת האומה היא סכנה מוחשית באמת, הריהו כאן, בנקודה זו, שפירושה ויתור על עקרון העליה, ויתור על העתיד ועל העבר גם יחד, ויתור על יסודי היסודות שמכוחם אנו עומדים על רגלינו.”

(ח 287)

אריה אליאב, אז מזכ”ל מפלגת העבודה, היה פחות זהיר בהצגת רעיונות הנסיגה שלו – ועל כן היה גם אלטרמן פחות מאופק בהתקפותיו עליו. בחודש האחרון לחייו, בחודש האחרון לפרסום מאמריו ב”מעריב”, כתב אלטרמן שני מאמרים נגד אליאב, בהבדל של פחות משלושים יום, והשני שבהם הוא גם האחרון במאמריו, האחרונה ביצירותיו אשר שמו חתום עליה, ”ההובי החדש” – 27 בפברואר 1970. לפי האופן שבו פתח אלטרמן את השנה החדשה ואת העשור החדש, במסה הקצרה המזהירה ”המאה הקשישה והעשור הצעיר”, לפי ההופיעה המחודשת, המפתיעה, של קטעי שיר סאטיריים (בפעם הראשונה מאז התחיל לפרסם ב”מעריב”) בתוך מאמרי אותם חודשיים קצרים-אחרונים, לפי הטון הכללי של מאמריו באותה תקופה, ניתן היה לחוש בסימניה של התעוררות לקראת מאבקים צפויים, אך לא פחות מכך בסימניו של ביטחון עצמי מתחזק לקראת אותם מאבקים, ככל שחומרתם נראתה בצבעים קודרים יותר. אלטרמן של ינואר-פברואר 1970 הוא סרקאסטי, בוטה, מוחץ ומצליף – סאטיריקן

ללא-רחמים. שנאתו לעסקונה, לצמרת המפלגתית, למומחי הטשטוש והעמדת הפנים מזכירה לנו במאמרים אלה את החריפים בפרקי "המסכה האחרונה" – ובאישיותו ובדעותיו הפומביות של מזכ"ל מפלגת "העבודה" הוא מוצא את כל מה שהמציא בדמותם של קיפודי ומלקוש גם יחד.

"מזכ"ל חדש – יעד חדשים" כך מכתיר אלתרמן את מאמרו הראשון נגד אריה אליאב, כשהוא מכוון את חיציו נגד המשרה החדשה והחוכרת החדשה. המאמר נפתח במשל ושנינה, כמין מעשיה תמוהה, שגיבוריה נראים ונשמעים כלקוחים מִפְתָּב חידה נושן, סנדלפון (והשומע ישמע "יוסיפון") והמשורר יושבים על מרפסת בית-קפה, "פתאם שמענו קול צלצלי מגש מתעופף וכסא מתהפך וראינו ישיש חביב עובר ברחוב ונתקל באחד השולחנות..." (ח 603) – ואנו בתוך-תוכה של אוירת "המסכה האחרונה" – ובפתחה של חגיגת-לגלוג על ראיונו של המזכ"ל החדש בשבועון האמריקאי "טיים" ועל רעיונותיו על יעדים חדשים לישראל. את שֶׁצָף-הסאטירה אי-אפשר להעתיק ממקומה, והקורא יואיל בטובו ללכת אל המקור, אבל את תוכן הדברים ניתן להביא בשם אומרם, המדגיש את "הנימה הצורמת, הדוחה כמעט, שבכל הראיון הזה" (שם, 606). לאחר ששם ללעג ולקלס את תפיסותיו של אליאב על העם הפאלסטיני התינוק, "העם בחיתולים", ואת הכרזתו "שהוא לא יערוך אוטו-דה-פה להשקפותיו ולא יעשה שריפה ברחוב הירקון 110 (ח 604), ואחרי שהוא מצרף לאותו ויעוד של מרפסת בית-קפה איזה טיפוס של "צעיר רדום", החותר – בעקבות רעיותיו של אריה אליאב – להגיע למצב שבו, במקום להדוף כל נסיונות של מדינות ערב להשליכנו לים, נוכל ללכת, תוך רגשי אשמה כנים ושקטים, ולהשליך את עצמנו הימה במו ידינו, דבר שאיש מלבדנו לא יוכל, כנראה, לעשותו" (ח 605) – לאחר כל אלה, מחליף אלתרמן את נעימת דבריו וברצינות מאופקת ומדודה הוא אומר על מזכ"ל "העבודה":

"כל הטון, האוירה, היומרות, ראוות-העזה הזאת לא לפסוח על שום עניין של יסוד, לומר הכל על הכל כנגד הכל, כל זה גורם לכך שמעולם לא נלוו אל דבריה של אישיות רשמית ישראלית, בפורומים של חוץ, נימות דוחות כאלו שאתה חש בראיון זה של אריה (לובה) אליאב, שעה שהוא מגלה דעתו הפרטית המופגנת, המודגשת, האמיצה, עד תום, הן בענין אבותינו שהיו כאן והן בענין ירושלים שאמנם סיפחו אותה וזו כבר עובדה שאין לשנותה אך חלילה לנו מלהוסיף ולספח'..."

(ח 607)

הרבה יותר חריפה – ושוב: משום שהיא יותר ישירה – היא התקפתו של אלתרמן על אליאב במאמרו האחרון, הנזכר לעיל. "כמה דברים נשמעו בשבוע זה מפיו של מזכ"ל העבודה, אריה אליאב, פותח אלתרמן, "מעידים שלפנינו באמת תופעה לא-רגילה. איני מתכוון לטיב ההשקפות המדיניות שבאו לידי ביטוי בדבריו. זה ענין לעצמו. כוונתי לדרך שבה הפגין המזכ"ל החדש את התחמקותו העמקנית, הפסבדו-מדענית-כמעט, ממשמעותה וממסקנותיה של הבעיה שהוא הסתבך בה" (ח 623).

"ההובי החדש" שמזכ"ל מפלגת "העבודה" עסק בו היה "אותו הובי יהודי של יצירת עם ערבי פלשתינאי (ש) נטל לו דווקא את האוכלוסיה הפחות מוגדרת ופחות מזוהה מבחינה מדינית וגיאוגרפית –

— לעשות בה מאניפולציות טרקליניות של בריאת יש מאין...” (ח626) — ולא לתרמן אין ספיקות בנושא זה, ובסעיפים הבאים של מאמרו זה, אחרון מאמריו, הוא קובע את דעתו במסמרות:

”אם אמנם אנו מודים בקיומו של עם ערבי פלשתינאי, הרי לא רק השטחים המוחזקים הם טריטוריה-ערבית אשר כל עמידתנו בהם רק הקזת דמים עד בוא הנסיגה הבלתי-נמנעת, אלא גם מדינת-ישראל שלפני ששת הימים היא טריטוריה ערבית-לשעבר של עם פלשתינאי ערבי... מפעל התחיה היהודי שזכה במשך עשרות שנים לאהדת העולם רק מפני שהוא נבע מתוך מציאות אשר בה אין תושביה הערביים של ארץ ישראל אלא חלק זעיר מן האומה הערבית, אשר כללותה של ארץ ישראל לא היתה קיימת לגביה כמושג מדיני, לא בתודעתה הלאומית ולא בהכרתה הדתית. עכשיו אנו מסייעים כמו ידינו למחות מציאות יסוד זו, אשר בלעדיה לא היינו יכולים אפילו להעלות על הדעת את יישובה של הארץ ואת שיבת ציון...”

(ח 626-7)

חודשים אחדים לפני כן היה עדיין אריה אליאב סגן שר הקליטה, ולכאורה אמור היה להשתלב בהתעוררות הציונית שנבעה מהישגינו במלחמת-ששת-הימים — מה שהיה ניכר וכולט במעשיו ובדבריו של השר שלו, יגאל אלון — אבל כבר באותה עת גילה את נטייתו הכמוסה לשמש מיילדת לעם הפלשתינאי. בראיון ל”מבפנים” אמר כי “...תוך כדי מאבק נולד והופיע, כתאום לעם היהודי בארץ-ישראל, גם עם פלשתיני ערבי” — ועל כך זכה לתגובה מעמיקה מצד נתן אלתרמן — במאמר (“צוק מצדה”) הנפתח לכאורה בנושא אחר, אבל למעשה שקוע כולו בתחושה לוחטת של “הבעלות המדינית על הארץ. תחושת הזכות העמוקה, היסודית, לבעלות זו” (ח 487). זכה אליאב, ומתוך ההתרסה נגדו העלה נתן אלתרמן על הכתב כמה מן השורות החזקות והחד-משמעיות ביותר מפרי עטו באותה עת, אף צירפונ במחי אותו עט לחברת גדולים וטובים:

”ההווה היהודי בארץ זו, ההווה המושרש בעברה של הארץ, בעברה הקרוב והרחוק גם יחד, ההווה השלוח וצומח אל תוך עתידה, הווה זה אין אנו בני חורין לצרף לו שותפים של ישויות לאומיות כראות עינינו, אך אין אנו גם בני-חורין לעשות בו כבתוך שלנו. רק מתוך טשטוש של חושי התמצאות, אולי טשטוש בן-חלוף, אנו מתרגלים כיום לערוך לנו תחשיבי רשימות פרטיות על מה לוותר ואל מה לא לוותר, ורק מתוך הינתקות לא מוסברת ממירקם הוויתו שלו עצמו יכול, למשל, בן גוריון לומר שתמורת שלום-אמת’הייתי מוותר על הכל, חוץ מירושלים ורמת-הגולן (זאת לאחר שביקר שם ונוכח שמקום זה נחוץ...)). בכוונה תחילה נטלתי מבין בעלי הדעות הנשמעות כיום את האיש הזה, אשר מידת שרשיותו היהודית והארצישראלית היא דבר שאינו ניתן לערעור, כדי שנראה כמה אנו חורגים לפעמים, כולנו, מתחומי המותר לגבי תחושת הבעלים שיש לנו על ההווה ועל עיקריו.”

כאשר אפילו *דוד בן-גוריון* משמש מטרה לחיצי-ביקורתו של נתן אלתרמן – אין צורך בעדות נוספת למידת דביקותו של המשורר ברעיון ארץ-ישראל השלמה. בהמשך הדברים אנסה לבדוק יסודות של עקביות בהערכתו ובהערצתו של אלתרמן אל המנהיג הציוני, שלדעתו לא היה גדול ממנו בדורות האחרונים, אך קודם כל חייבים אנו לראות נכוחה את העובדה החוזרת, שגם בן-גוריון לא נמלט משבט ביקורתו של אלתרמן.

“לא בפעם הראשונה, כותב אלתרמן כשנה ומשהו אחר מלחמת ששת-הימים, במאמרו “האמנם ויכוח סרק?“, “מביע בן-גוריון בשאלות הללו עמדה אשר רבים מבינינו נרתעים מפניה בתמיהה ובצער... (העמדה) כי אילו ניצבה בפניו הברירה להחזיר את השטחים תמורת שלום-אמת, שלום של ממש, בכל המובנים, היה ללא ספק מחזיר הכל, לבד מן העיר העתיקה.” (ח 341). את התנגדותו לדברי בן-גוריון (שהוא מפרטה תחילה על כל סעיפיה), הוא מנסח במונחים חריפים ביותר: “מבחינה עקרונית מנוגדים דבריו אלה של בן-גוריון לכל מה שטבוע וחתום בהכרת האומה ובתולדותיה לגבי מונח זה של שייכות אמיתית של השטחים הללו, שאם יש להחזירם למישהו מבחינה מדינית הרי רק לישראל יש להחזירם, כדרך שחזו והאמינו ותבעו גדולי התחיה הלאומית ובן-גוריון בתוכם” (ח 342). עד כדי כך עדיפה בעיני אלתרמן נאמנותו לרעיונו על כל נאמנות אחרת – שבמרוצת אותו מאמר אנו מוצאים אותו מגן על אשכול וממשלתו מפני בן-גוריון!

“לא לוי אשכול ולא צמרת העבודה צריכים להיות עכשיו מטרה עיקרית למחץ הופעותיו של בן-גוריון, ראש הממשלה הנוכחי הולך ומתקרב – אולי יחד עם צמרת שלמה ועם תקופה שלמה – אל סוף הקדנציה שלו, כשהעול הרובץ עליו והאחריות שהוא נושא בה מקהים את חודי הטרונות שיש לנו כנגדו. (ההדגשה שלי – מ.ש.) – קולו של בן גוריון צריך להישמע עכשיו אחרת, הן מצד הנושא והן מצד ההתכוונות... צריך שיעיד, קבל עולם כולו, קבל עמים ומעצמות, על עיקרי חייה וציווייה של האומה היהודית, שיחשוף מחדש את ‘הקוים’ הגדולים של ה’טיעון’ היהודי – קוים שנתרסקו ונתעקמו – – – הקוים הגורליים – – – המציבים שוב לעיני העולם את מושג ארץ ישראל כשלימותו, כצדק וכאמיתו, עם הקשר שבינו ולבין קורותיו של עם ישראל. – – – המנעותו של בן גוריון מכך גורעת ממלחמת העם מקור-כוח שאין רב ממנו ושלא היה מעולם נחוץ יותר.”

כאמור, אין בדברי ביקורת אלה גמר-חשבון עם בן-גוריון, ועוד אשוב לפרק חשוב מאוד, מאוחר הרבה יותר, מאחרוני פרקי ההגות הציונית של אלתרמן, וכן התמקדות מחודשת בדמותו של בן-גוריון אלא עתה אין לנו אלא להזכיר עוד כמה מ”קורבנותיו” של אלתרמן באותה תקופה, כדי שנתקדם לעבר תחום המאבקים האידיאולוגיים-פוליטיים.

ד. החשבון עם יפי-הנפש

ככל שרחקו הימים ממתח המועקה וההיחלצות והניצחון של ששת-הימים, ככל שהתבהרה לו לאלתרמן עובדת בדידותו ובידודו, זרותו ותמהונותו בתוך הסביבה מושכת השיגרה ומושכת חיי-השעה, סביבת ה"אליטה" המדינית, הספרותית, התקשורתית, האקדמית – כן התעצמה בו אמונתו וכן התרחבה מלחמתו נגד המערערים עליה. הוא לא מנע עצמו מהיזקק לכללי ולפרטי, לתופעות ציבוריות ולעמדות אישיות. את מחדלי ההסברה המדינית שלנו ("אזעקת ההסברה", ח 564) תקף בטענה העיקרית, שלא איבדה קורט מחריפותה עד רגע כתיבת שורות אלו, לאמור: איך יכולה להיות הסברה טובה על דבר הצדק בעמדתה של מדינת ישראל – כאשר עליה לייצג מדיניות שהנחתה הראשית היא כי אין צדק בעמדת ישראל, כי עמדת הערבים היא הצודקת?

קו-אופי ידוע אצל אלטרמן, שלא היה קולט בכתיבתו את חידושי הז'רגון העיתונאני או עגת-החוצות, אלא על דרך הלגלוג והאירוניה. כך קרה גם לצמד המושגים "יונים" ו"ניצים", שהתאזרח אצלנו אחרי מלחמת ששת-הימים, בהשפעת האופנה האמריקאית של ימי וייטנאם. יש מעט מאוד שורות מחורזות בכתיבתו בתקופת מאמרי "החוט המשולש" – אבל כמה מן העליזות והחריפות שבהן באות בפרק "מי נץ ומי יונה", בהמשך ל"דברי ברכה לעזר וייצמן בהיכנסו לזירת המדיניות בישראל לעת הזאת" (ח 570). העובדה שאלטרמן משלב דברי-הלל למפקד חיל-האוויר לשעבר, שהוצנח על ידי גח"ל לממשלת הליכוד הלאומי, עם דברי סניגוריה על ה"ניציות", שהיא לדידו זהה אם "ציונות" פשוטה כמשמעה – יכולה להיראות כעבור י"ח שנים, כאשר אותו עזר וייצמן מוביל את מחנה ה"יונים" במפלגת העבודה, כצחוק הגורל, כלעג ההיסטוריה – אבל העובדה נשאר עובדה, וחשוב ממנה מה שאלטרמן כורך בה מבחינה אידיאולוגית, ודווקא בחרוזי-סאטירה.

לְפִי הַנּוֹרְמוֹת הַרוֹחוֹת שֶׁל הַיּוֹנוֹת
נְרָאוֹת כְּיוֹם תּוֹלְדוֹת הַצִּיּוֹנוֹת
מִמֶּשׁ כְּמֵאוֹרֵת פְּרִיִּצִים
שֶׁל נְצִים וְשֶׁל אֲרָכִי-נְצִים."

(ח 571)

ובקשר להצטרפות עזר וייצמן (איש מפלגת "חירות") לממשלה, הוא מוסיף מיד עוד שני בתים:

לְדַעְתָּם שֶׁל כָּל בּוֹדְקֵי-בְּצִיּוֹת
נִבְרוּ בְּמִשְׁלַח הַנְּטִיּוֹת הַנְּצִיּוֹת

הָאֵמָנָם נִתְרַבּוּ בְּתוֹכָהּ הַנְּצִים ?

או מַעֲטוּ בָּהּ הַיּוֹנִים ?

‘לא וְלא’ – כַּף אָמְרוּ מִתְּשֵׁבִי הַקִּיצִים –

‘אֶךְ נוֹסְפוּ בָּהּ כַּמָּה צִיּוֹנִים’.

(שם, שם)

אלתרמן ידע היטב, כי כשם שהניציות (שהיא לדידו ציונות-כפשוטה) לא נולדה בעקבות מלחמת ששת-הימים – כך גם יריבתה היונות איננה בת-יומה. “שכן, המאבק על המדינה, במשך שנים על שנים של פני תקומתה, היה נטוש לא רק נגד אויבים דורשי רעה, אלא גם נגד בעלי מיטב הערכים המתקדמים, בעלי רחבות-דעת והומאניזם ושלילת אוואנטוריזם פוליטי, בעלי ‘נוסחות שפיון ופיקחון’ אשר רעד פלצות עובד כך לרגע בחשבך כיום כי בכך יכלו להכריע ולחתוך גורל” (ח 526).

שנה ומשהו לאחר מלחמת ששת-הימים הקדיש אלתרמן מאמר מיוחד לחשבוננו הרעיוני עם “יפי הנפש” בתוכנו, הרואים “את הסכסוך הישראלי-ערבי כסבך טראגי ששני הצדדים שקועים בו במידה שווה ואשמים בו במידה שווה (אף כי ישראל אשמה קצת יותר)” (ח 232). הוא יוצא במלוא זעמו נגד התפיסה המכנה את מלחמת-המגן שלנו בשפת המדיניות העולמית “הסכסוך הישראלי-ערבי” ובלשון הטרקלין החברתי הישראלי: “הקונפליקט”. הוא שולל מכל וכל את התפיסה של “צדק מול צדק” – ומציב כנגדה את התמונה הברורה והמציאותית, שלזמן-מה, “בימי המתח שלפני מלחמת ששת הימים” נדמה היה שגם דעת הקהל בעולם הבחינה בה, גם דעת-הקהל בעולם “חדלה למשך זמן-מה לראות את שני הצדדים – כגורמים שווי-אחריות ושווי-צדק. לזמן-מה ניגלו עיקריו של סכסוך זה כעמידה של מעטים נגד רבים, של נצורים נגד הקמים עליהם לכולתם, של נאחזים בכברת-ארץ, שהיא נחלה ראשונה ותקווה אחרונה, לעומת נחשול של תאוות-השמד אשר חבורת שליטים ערביים עמדה להפכו לשטפון” (ח 231).

התנגדותו של אלתרמן למפ”ם היתה תמיד יותר מהתנגדות רעיונית. היסטוריון הספרות עוד יצטרך להחליט בבוא היום, אם התמכרותו המלאה של **אברהם שלונסקי** למעגל המפ”מי בכל תחומי המחשבה והמעשה, אם הזיהוי המוחלט כמעט של “המשורר כביר הזכויות” (כפי שמכנהו אלתרמן) עם מפלגת השמאל בישראל – אם אלה הגבירו את התנגדותו של אלתרמן או ציננו אותה מעט, אבל במה שנוגע למפ”ם כשלעצמה היה יחסו השלילי של אלתרמן אל מפלגתם של קיבוצי “השומר הצעיר” כה עמוק, עד כי עיקם ואפילו בלם במידת-מה את מאבקו נגד השילומים מגרמניה, בגלל האופי הפסול בעיניו של המתנגדים האחרים, ובראשם כידוע מפ”ם. בנושא ארץ-ישראל השלמה קיבלה התנגדות זו את מלוא תנופתה, וגם כל הכבוש בליבו נגד רבו-ומורו כביר הזכויות אברהם שלונסקי – פרץ סוף-סוף, בתוקף חד-משמעי.

כשנה אחרי מלחמת ששת-הימים, במאמרו “ספיחי קצף”, הוא פותח במיתקפה על שר השיכון בממשלת אשכול, **מרדכי בנטוב** איש מפ”ם, “זה חדשים על חדשים, מאז מלחמת-ששת-הימים”, מתאר אלתרמן את עמדת מפ”ם, “מוצג עקרון הקשר בין העם היהודי ובין השומרון ויהודה, ערש האומה,

כהזיה של מוכי חשיש, עד כי דומה לפעמים כי מכוחה של המלחמה הגענו בהיסח-הדעת למעמד של כובשים הניצבים בהונולולו, ולא בחבל-ארץ שהיה, עד לפני עשרים שנה, חלק לא-נפרד מן המהות, אשר שמה היהודי והציוני היה ארץ ישראל.

עמדת מפ"ם זו בוטאה גם על ידי אברהם שלונסקי, בסימפוזיון שנערך על יד "מעריב", ואלתרמן אינו מהסס להפנות אליו את חיצו ביקורתו. בדבריו של שלונסקי באותו סימפוזיון רואה אלתרמן "התפרצות קצף, הן מבחינת תוכנה והן מבחינת נימותיה" (ח 189) – ועל המלל הריקני של בעל החידודים ומשחקי המלים, משיב אלתרמן לא רק בלגלוג סרקסטי על מפלגה, שנזכרה פתאום כי יש גם מוסר בפוליטיקה (לאחר העבר הסטאליני שלה) – אלא גם בכמה משפטים הכורכים את התנגדותו למפ"ם ואת פסילת דבריו של שלונסקי בכריכה אחת:

"למזלו של עם ישראל, ולמזלה של מפ"ם, אין פרוגרמות שלה, גם המוחשיות יותר מזו שנתנסחה בסימפוזיון, נשאות אלא בגדר פסוקי השבעות שבעליהם יוצאים בהם ידי חובה הן כלפי הציבור והן כלפי עצמם, תוך כדי ודאות מרגיעה שפסוקים אלה לא יהפכו, כן כה וכה, למדיניות מעשית.

כשם שיש לברך על כך שלא נוסחאות אלו כי אם היצירה החלוצית של 'השומר הצעיר' נעשתה חלק מיסודות התחיה היהודית, כן יש לומר גם לגבי הופעתו של אברהם שלונסקי ב"מעריב", שלמזלנו קיימים לא רק דיבוריו אלה, אלא קיימת גם שירתו, וזו הוסיפה לעם ישראל יותר משהללו עשויים לגרוע."

(ח 190)

באותו מאמר, ובתגובה על אותו סימפוזיון, אומר אלתרמן – והוא לא ייעף לשוב ולומר זאת עד יומו האחרון – דבר חשוב בוויכוח עם הרמטכ"ל לשעבר יגאל ידין, שנימק את אחיזתנו בשטחים בנימוק בטחוני בלבד. אלתרמן אינו מוותר על העיקר, גם כשנדרמה לו שניתן לו לקבל תמיכה חלקית-לפחות אבל ישירה ועוברת-לשומע – והוא מתעקש להדגיש, כי ללא "הארגומנט ההיסטורי" אין ממש בנימוק הבטחוני, כי "משעה שאנו מניחים את נימוק הבטחוני לבדו, אין הוא בר-ערך יותר או בר-הגשמה יותר, מנמוקו של הצד שכנגד" (ח 192). ודבר חשוב עוד יותר הוא אומר (ועושה) בהטילו את מלוא משקלו בנושא העליה. רק לאחר שברור, כי הגשמת הציונות תהיה מלה ריקה ללא המשך העליה מכל תפוצות ישראל ורק לאחר שברור, כי **צִימוּן** של עליה גדולה והתיישבות גדולה יכול להצדיק ולאפשר את שתיהן בעת ובעונה אחת, רק אז ניגש אלתרמן לסכם את מאמרו בחזרה הלא-נלאית על יסודות השקפתו ואפילו בנעימה אופטימית-בוטחת כלשהו, לאחר שנראה לו כי הסטיות השמאלניות-תבוסתניות "ממידות הדעה הצחולה וההערכה הנכונה של פני הדברים, הולכות ומתמעטות", וכך הוא ממשיך מיד ואומר:

”כבר כיום מתברר לכל כי לא ‘השטחים’ הם ניגודו של השלום, ניגודו של השלום הוא המלחמה. במידה שעמידתנו ב’שטחים’ אלה עשויה להרחיק מלחמה, בה במידה עמידתנו בהם עשויה לקרב את השלום. ככל שיתפזרו ענני הקצף והלעג המונעים מלראות את אמיתו ומשמעותו של הזמן הזה, כך יוסיפו ויתגלו גם יסודי הכורח והצדק, אשר קיום העם היהודי, על כל ‘הארגומנטים’ שבו, עומד עליהם.”

(ח 194)

כבר הזכרתי את התקפתו של אלתרמן על פרופ’ יעקב טלמון (עמ’ 6), ועוד אשוב לאותו מאמר כשאטפל ביחסו של המשורר למושג “האומה הפלשתינית” ביתר פירוט. פרקליט אחר של העמדה הערבית בסכסוך, פרופ’ שמעון שמיר, שוקל אף הוא מידי אלתרמן במאמר מיוחד (“המפה והתרגיל”, 23.1.70 – ח 600), שבו בולטת פסקה אחת המוקדשת ל**יהושפט הרכבי** והיא מעידה על חריפות הבחנתו של אלתרמן ועל דקות הבנתו באנשים ובעמדותיהם. אף-על-פי שהרכבי נחשב אז עדיין לאחד הניצים בדעת-הציבור הישראלית – ועל כך תקפו שמעון שמיר – מוצא אלתרמן לנכון לומר על הרכבי את הדברים הבאים:

”האמת ניתנה להיאמר כי יש ויש מקום לחלוק על עמדתו של הרכבי ועל הדרך שבה הוא תופס את ‘הסכסוך באזורנו’. חשיבות החומר שהוא מביא במחקריו נעלה על כח ספק ומידת הרצינות שבה הוא מטפל בבעיה זו מעוררת יראת-כבוד, אך דומה כי מרוב הטעמה הוא רואה את המשטמה כחזיון כה טבעי וכה מושרש עד שהיא נראית לו לפעמים לא רק מוסברת אל גם סבירה ומוצדקת מיד, בלי להביא בחשבון את היותה במידה רבה פרי שיסוי וליבוי של שליטים, שאילולא הם היו נתיניהם העייפים נכונים מכבר לשלום עם ישראל.”

(ח 600)

להרכבי עצמו היו דרושות כמעט עשר שנים נוספות, כדי שירחק עד אל מעבר להסברת העמדה הערבית, להבנתה ולהצדקתה, עד אל שלילתה של “הקיצוניות היהודית” לכל אורך ההיסטוריה – אבל המשורר חש כבר אז בסדקי חולשת-הדעת המוסרית בעמדתו של החוקר והצביע ישירות על תחום טעותו, שיש לו בו שותפים רבים: ליקוי-ראיה מלא לגבי אופי **המשטרים הערביים**, כמקור הראשי לכל הסכסוכים באזורנו.

במאמר התקפה חריף נגד **עמוס עוז** (על דברים שאמר בשיחה עם גאולה כהן ונדפסו ב”מעריב”) טוען אלתרמן כי “הצהרות ריקות כמו זו של עוז יש בהן – דיבה וטפילת אשמה שאין קשה ממנה, כאילו יש אנשים שאינם מסתפקים בחיים ובחירות כשלעצמם, והם מוסיפים על כך אבנים מתות, או ‘שטחים’ כדי שחיים צעירים יוקרבו גם בעד ספיחים טפלים אלה” (321).

מיד אחר-כך מסכם אלתרמן את עמדתו בנידון בדברים בהירים ונחרצים, שלא איבדו אף קורט מחיותם ומאמיתם כעבור עשרים שנה. דברים מעין אלה ראוי שיחקקו בתודעתו של העם לדורות:

”כדי למנוע את הרעל האווילי הזה מלחלחל בתודעת הציבור יש לחזור שוב ושוב כי המלחמה נמשכת לא מפני שמישהו בישראל אינו רוצה בשלום או מפני שאנו מְקַדְּשִׁים אבנים וכתלים ו’שטחים’. לא בשל כך התחילה המלחמה ולא בשל כך היא נמשכת. היא מלחמה על החיים והחירות והשלום וכדי שמלים אלו לא תהיינה ריקות ולא תדרושנה קרבנות-שוא הן כוללות את כל גופי הדברים הקשורים בחיים, הנותנים טעם לחירות, המבטיחים את השלום. הצהרות כמו זו של עמוס עוז אין בהן סכנה ואין בהן חומר לדיון שעה שהציבור יודע את אשר לפניו, את אשר סביבו. אך בימים שבהם רצונו והכרתו של העם מנופצים ומעורכבים, בימים שבהם מדיניותו של העתיק בעמים היא המדיניות האחת בעולם שאינה יכולה לומר, לתוספת תוקף וכוח, שהיא מדברת בשם עיקריו ואמונתו של העם הכופה עליה קו ומטרה, בימים כאלה יש בהצהרות כמו זו, ביחוד כשהן כה רבות וכה שגורות וכה יאות לאפנה הרוחנית, סכנת ניוון שאין לזלזל בה. אין להניח לדיבורים כאלה ליהפך לנימת-לוואי ולצלצלי-משחק, העורכים רְאָוֹת-ייצוג פרטיות בזמן כזה.”

(ח 324)

עמוס עוז היה מיוצרי התיאורה והמושג של ה”צדק מול צדק” בהגדרת הסכסוך היהודי-ערבי, אבל דרישתו לסימטריה גם בפתרונו התבססה תמיד, לדידו, על החזון הציוני ועל הצורך למנוע את מה שנראה לו כסילופו בהעדיפנו צדק אחד על משנהו. אותה תיאוריה, עם אותה מערכת מושגים – אבל ללא היסוד הציוני – הופצה באותם הימים בארץ ובחוץ-לארץ (שם, בית היתר, בחסותה של מחלקת הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית העולמית), כאשר הכותרת המאפיינת את סחורת-היצוא הישראלית הזאת היא: ”ישראל – ללא ציונות”. היצואן המצטיין של הסחורה, ברוב תנופה ותעוזה כהרגלו, היה עורך ”העולם הזה” אורי אבנרי – ואת ”התורה העיקרית שלו” ואת ”הטענות המופרכות התומכות אותה” (ח 509) תוקף אלתרמן במאמר טיפוס-לו באותה תקופה (”הדרוויש כשותף-לקונפליקט”), שיש בו צירוף של לעג עוקצני (”אילו נמצאו יצורים חיים על הירח, היו רוב הדברים יכולים להיכתב על ידי אחד משוכני ים-השלווה או לוע-קופרניקוס” – ח, 510) – עם גילוי ישיר ובוטח של השקפה ציונית חיובית. אלתרמן פוסל לחלוטין – כעלבון לאמת ההיסטורית וכעלבון לשורשי המפעל הציוני – את ההשוואה שעושה אורי אבנרי (במאמר שהתפרסם ב”ניו מידל איסט” בלונדון) בין התנועה הלאומית היהודית לבין התנועה הלאומית הפלשתינית. ”סינכרוניזציה זו של ראשית הציונות, מלפני מאה שנה, ושל התעוררות העולם הערבי שנתכוון בדיוק באותו זמן ‘לאותה ארץ עצמה’ היא חידוש שפשוט חבל להשאירו בחוג מצומצם של סטודנטים ערביים בהאג”, מלגלג אלתרמן (ח 509), אבל אחר-כך הוא מסכם בנעימה רצינית ”האמת” היא, כי אותו פירוש של צדק מול צדק מעמיד את

שאיפות התחיה של עם ישראל לא על מדרגה אחת עם הלאומיות הערבית בגילוייה ההיסטוריים הלגיטימיים, אלא הוא מוריד את תולדותינו ומשמעותן, בנסיבות הקיימות, אל מדרגת שוויון עם מידת צדקם של שליטי ערב, המושחתים והרקובים שבין השליטים המדיניים בזמן החדש" (ח 511).

אכן, מה שיש בליבו של אלטרמן על אויבי ישראל מבחוץ, על המשטרים הערביים ועל ארגוני הטירוור – ראוי לפרק בפני עצמו. לאחר שסקרנו את עמדות ה"נגד" של אלטרמן כלפי אישים וגורמים בישראל – ניגש אל סוללות ה"נגד" שלו המופנות חוצה.

ה. אל מול האיבה הערבית

רכיב הנגד, יסוד "האומץ והחימה הצלולה" גוברים בכתיבתו של אלטרמן ככל שהוא מפנה את מבטו החושפני כלפי מנהיגי העולם הערבי וארגוני-הרצח העושים את שליחותם.

בסוף 1969 הוא כותב דברים, שאירועי עשרים השנים שחלפו מאז רק מחזקים אותם, גם מצד אמת המציאות בעולם הערבי, גם מצד כזב האשליות במחנה היהודי:

"לשונה של כנופיית השליטים הערבית כיום אינה לשוננו ודרכי מלחמתה אינן דרכי מלחמתנו. בתחומים אלה אנו נשמרים מלהידרדר אל שפל מדרגתם. רק דבר אחד אנו מסכימים להוריד אל רמתם שלהם, את צדקו של עם ישראל במלחמתו.

עלינו להתנער מגירסת שוויון זו. עלינו לחדול מלראות את חברות השליטים הערביים כמגשימה את הצדק הערבי, עלינו לראות את הטראגדיה שב'סיכסוך הישראלי-ערבי' לא בכך שהוא ענין של צדק מול צדק אלא בכך שהאומות הערביות נקלעות בו בין שחיתות שליטיהן ובין כורח-החיים וההגיון של הצדק היהודי, שאין לו לאן לסגת ואין לו על מה לוותר.

לא נגד הצדק הערבי אנו נלחמים אלא נגד רקבון השליטים הערביים ונגד טירוף החולי שהם כולאים בו את עמיהם. ורק משום כך אנו בטוחים כי עתיד של שלום עוד נכון לאיזור הזה."

(ח 511)

את אותו הרעיון עצמו, תוך פיתוח נוסף בעיקר במה שנוגע לצידוקו של מפעל ההתנחלות היהודית ברחבי ארץ-ישראל המערבית, הציג אלטרמן באחד המאמרים האחרונים שיצאו מתחת ידו (23.1.1970), והואיל ויש בו מעין צוואה רוחנית וסיכום דרך, אביא את הדברים במלואם, כפי שהם בסיומו ובסיכומו של המאמר, בויכוח עם ד"ר שמעון שמיר.

"ד"ר שמיר כותב כי על האיבה הערבית, שהיא כביכול נצחית ומונוליטית, 'מבססים חסידי הסיפוח' את תביעותיהם להתנחלות.

קביעה זו של ד"ר שמיר היא מן המגוחכות ביותר במאמרו. לא על האיבה הערבית מבססים 'חסידי הסיפוח' את דרישות ההתנחלות, אלא על כך ששום חוק מוסרי או מדיני ושום סיבה

התלויה בתולדות האיזור עד העת החדשה, אינם יכולים ואינם רשאים לאסור על היהודים את ההתנחלות בשטחים ריקים של ארץ-ישראל. לא שנאת הערבים מחזקת טענתנו זו, אלא דווקא התקווה כי שנאה זו אינה נצחית ואינה מונוליטית וכי אין היא אלא פרי ניוון ושחיתות של שליטים ערביים, המוליכים את עמיהם בנתיב מלחמה הרסנית וחסרת סיכוי. עמדתם של שליטים אלה רק מוסיפה לכורח ההיסטורי והמוסרי של ההתנחלות את הנימוק הבטחוני, הקובע כי התישבות יהודית בשטחים החדשים היא חומת-מגן אשר שום ערובות ושום הסדרים שבכתב לא ישוו לה ויהיו נטולי ערך בלעדיה. אנו מאמינים כי חץ זה הוא שיקיים אותנו עד ליום שבו יתפכחו עמי ערב מן השכרון ששליטיהם נוסכים בהם, ויבינו כי בין ארצות ערב, המשתרעות מן המפרץ הפרסי עד חרטום ומן הפרת ועד הנילוס, יש מקום למדינת ישראל, על אותה כברת ארץ שהיא אחוז אחד מן הנחלאות הערביות העצומות בעולם, כברת ארץ שהיא שאלת חיים ומוות לעם היהודי. זהו היסוד שעליו מבססים חסידי הסיפוח את תביעות ההתנחלות. טענותיו הקלושות של המרצה הצעיר להיסטוריה הן טענות אשר שום תואר אקדמאי אין בכוחו למלא את חללן הריק.

(ח 602)

תסמונת ה"דמדום", ה"ערפול" וה"טשטוש" אשר נראתה בעיני אלתרמן בעיקר חולשתה של ההנהגה הלאומית ואובדן-העשתונות שלה למול מבחנים ואתגרים, לקראת ובעת ולאחר מלחמת ששת הימים – נתפסה במושגים של "מבוכה" או נמיכות-רוח וכך טופלה על-ידו כל זמן שהדברים היו אמורים בענייני העם היהודי והציונות. אבל ברגע שעלה לדיון הצד הערבי וטענותיו – מפי בעלי הטענות עצמם או מפי פרקליטיהם בישראל – רואים אנו את אלתרמן עומד ומנפץ אלילי-שווא וחזיונות כזב בכל האומץ והחכימה והשכנוע הפנימי של שליח האמת. הוא חוזר על הדברים בצורות רבות, הוא רואה "משגה היסטורי פאטאלי" בכך שמדינת ישראל הרשמית "נמנעה מאז מלחמת ששת הימים מכל ערעור על שייכותהם המדינית הערבית של השטחים הללו" (ח 545). מיד אחר כך הוא קובע כי מדיניותנו "בזבזה בזבז שאין לו כפרה את העובדה ששום כובש לא עמד מעולם בשטחים אשר בעלותם המדינית הקודמת היא כה מפוקפקת וכה מעורערת וכה נוחה לעיון-מחדש, הן לגבי בעלותו של חוסיין על יהודה ושומרון – שיש להבדיל בינה ובין בעלותם הפרטית של התושבים הערבים, איש על נחלתו, במקומות שבהם הם יושבים כיום – והן לגבי סיני, ששייכותו למצרים היא פרי הסכם מקרי של כוחות שמחוץ לאיזור." (שם)

עוד ביתר תוקף, וללא הרף, חוזר אלתרמן ומנפץ את הכזב או לשון אחר: הפיקציה – של "האומה הפלשתינית". פחות משנה אחרי מלחמת ששת הימים פירסם אלתרמן את מאמר היסוד שלו בנושא זה ("הנוסחה הריקה", ח 224) ומאז – בעשרות מקומות (וראה בעיקר ח 313, 576, 573, 626) הוא מבסס את טענתו מצדדים שונים, החל מן הצד ההיסטורי הכללי, שלפיו האומה הפלשתינית היא פיקציה ("ישות

מדינית שאיננה" – ח 313) וכלה בצד העקרוני והפראגמטי של המדיניות הציונית וההסברה הציונית, אשר ההכרה בישות הלאומית הפלשתינית תערער את יסודותיהן.

"פיקציה", אומר אלתרמן, משום ש"יושביה הערביים של ארץ ישראל היו אז, כמו שהם היום, שבריר של האומה הערבית הגדולה" (שם), ומשום "שאותה ישות לאומית פלשתינאית – – יכלה להיפך, אפילו בפרק הזמן המועט שמאז מלחמת העולם הראשונה, לחלק אינטגרלי של ישות סורית, או ישות עבר-ירדנית, או אפילו ישות עיראקית..." (ח 573).

"רק במוחותינו המעוקמים", אומר אלתרמן במאמר הנזכר לעיל נגד אריה אליאב, יכול להתפתח "אותו הובי יהודי של יצירת עם ערבי פלשתינאי... של בריאת יש מאין". על ידי משחק בהובי זה אנו מסייעים ל"תוכנית החורבן של עראפת – – לא רק משום שכוונת דוגליה הערבים של פיקציה זו, הנקראת עם ערבי פלשתינאי, היא להעביר ולמחות את מדינת ישראל מן העולם, אלא משום שאם אנו מאמצים עיקרון פיקטיבי זה אנו מעלים את הכורת על עיקרי קיומנו בארץ זו. – – יש צידוק למלחמתנו ויש לה שחר ויש בה ערובה לנצחון ולימי שלום, כל זמן שאנו יודעים וכל זמן שהעולם יודע, כי אנו עומדים מול העולם הערבי, על שטחיו העצומים, ומול התנכלותו אל כברת-ארץ זו של ישראל. אך מרגע שאנו מודים בקיומה של פיקציה לאומית פלשתינאית, מאותו רגע נעשית הציונות כולה ענין של גזילת מולדת מידו של עם קיים, ובמידה שאנו מסייעים כיום להשתרשותה של תודעה זו בעולם ובהכרתנו פנימה, אנו מערערים יסודה ההיסטורי, האנושי של הציונות ומושיבים אותה על כידונינו בלבד" (ל 626).

ה"נגד" אלתרמני עולה ומתלהט מסעיף לסעיף, הולך ומקיף את הנושא במבט רחב יותר, מפורט יותר, אך גם מעמיק והולך, יורד אל התשתית. על "כתר האידיאליזם", שיש בינינו השמים אותו על ראש ה"פתח" (בשנת 1969 היה זה התג הנפוץ לארגוני הטירור), אומר אלתרמן כי הוא מופרך לחלוטין, "לאו דווקא מפני שדרכי המלחמה של 'פתח' הן פסולות, אלא מפני שהאידיאל שלהם פסול. מי שאומר אידיאל אומר צדק, אומר משאת-נפש נעלה לא רק לגבי הדבקים בה, אלא מבחינה אובייקטיבית, כערך מוחלט. ומשום כך, שעה שאנו אומרים 'אידיאליסטים' עלינו לזכור כי האידיאל שבו מדובר הוא תורת-שקר מלאכותית, פלילית, אשר בשמה מתנכלת אומה ערבית בעלת 14 מדינות עצמאיות אל קיומה של מדינה יהודית אחת זו..." (ח 410).

על נימוק זה, בדבר ארבע עשרה מדינות ערביות (כיום הוא עשרים ושתיים), המנסות לגזול מידי היהודים כברת-ארץ שאינה עולה על אחוז אחד מכל נחלאות-הענק של העמים הערביים, חוזר אלתרמן הרבה (ראה למשל ח 426, 454, 510, 556, 602, 605), ובדומה לו הוא תוקף את הביטוי "טריטוריות ערביות" (ח 424, 451) או את כזב זכויותיו המדיניות של חוסיין בארץ ישראל, המערבית או המזרחית (ח 425, 451) – ואל שיא התנגדותו, אל תמצית מאבקו נגד אשליות וסיסמאות כזב, הוא מגיע בהידרשו לדיבורים על "שלום".

"השלום!" קורא לאלתרמן במאמר המוקדש ליום העצמאות העשרים של מדינת ישראל, "אשרינו שאנו משתוקקים אליו כל כך, אין זו גְנוּת. טוב שעד כדי כך אנו נכספים אליו. אך מדי פעם בפעם עלינו

להתנער מן ההיפנוזה. עלינו להתאושש לרגע. לראות פתאם כי עוד מעט ואנו נוטשים מרוב כוסף לשלום את הדברים שרק מכוחם אנו יכולים להשיגו, את גבול הביטחון שבידינו ואת זכרון מורשתנו וצדקתנו. כן, מזה חדשים אנו עומדים למעשה ומשננים באזני כל, שאמנם יודעים אנחנו, כי עמידתנו כיום היא מכשול לפני השלום, אך כל מה שאנו מבקשים הוא – לומר זאת לאויבינו פנים אל פנים” (ח 241).

כעבור שנה וחצי מקדיש אלטרמן מאמר שלם ל”שיר השלום”, שבסוף שנת 1969 היה ללהיט בביצוע להקת הנח”ל, והוא רואה בו למעשה את אותה ההיפנוזה המטשטשת והמרדימה, שלפיה אין חסר להשגת השלום אלא רצוננו העז כי יבוא. הוא שואל מה היו אומרים הלוחמים הרוסיים או האמריקאים במלחמתם נגד גייסות היטלר, אילו באו ושרו להם כי תפקידם הוא להביא את השלום בדרך אחרת מאשר ניצחון צבאי מוחץ וחד-משמעי על המפלצת הנאצית, ובהזכירו לנו כך בפעם המי-יודע-כמה כי ”מדינת ישראל עומדת בשלוש חזיתות-מלחמה עם אויביה מבחוץ ובחזית מלחמת-טירור פנימית” הוא קורא לנו ”להתגבר בכל זאת על הרתיעה מפני המורא שנוסכים בנו מלכי האופנה האינטלקטואלית ומפני החשש להיראות מחרחרי מלחמה ושונאי שלום, להתגבר על כל זה ולחשוף את הכסילות הזאת גם כשאנשים דקי-טעם ורחבי-דעת סוככים עליה” (ח 560).

בין הנושאים שכלפיהם הביע אלטרמן את עמדתו האופוזיציונית בצורה החריפה ביותר בולט נושא הסברתנו בזירה הבינלאומית ומדיניות החוץ הישראלית בכלל. אלטרמן הוביל את המאבק נגד החלטת מועצת הביטחון מס’ 242, שפירושה האכזרי והאמיתי (ועודנו) ביטול הישגי מלחמת ששת הימים והחזרת ישראל לגבולה הקודם (ראה ח 256, 342), ובשום מקום לא תימצא בעצמו את עיקרי השקפתו בנושא טוב יותר מאשר במאמרו ”סכנתו השנייה של הטירור” מסוף שנת 1969. לסיום הפרק הזה ולקראת פרקי ה”בעד” החשובים בתורת ארץ-ישראל שלו – נקרא במלואו את הקטע המסיים את המאמר שבו הוא מציג את הדרך לבלוימת ”הדציוניזציה של המדיניות הישראלית” לפי ביטויו שלו:

”רק מדיניות ישראלית כנה וגלויה, שאינה מתקפלת בניסוחים של סרק, אלא קמה מלוא קומתה לחשוף ולדרוש דין צדקו העולמי של הנרדף בעמים –

רק מדיניות ישראלית שאינה ממציאה לבטי סתירה-טראגית בינה ובין התנועה הלאומית הערבית, אלא משמיעה את הקטרוג ההיסטורי על אותה תנועה לאומית ערבית אשר השיגה 14 מדינות עצמאיות וכל להט יצריה מכוון עתה להמית את תנועת התחיה היהודית על כברת ארץ שהיא חלק המאה משטחי הריבונות הערבית –

רק מדיניות ישראלית היודעת כי היא הקובעת את משמעות עברו ואת הווהו ועתידו של העם

– רק מדיניות ישראלית שתוכל לתקן את ’תדמיתנו’ בעולם וגם לתלוש את הכתרים הנלעגים העוטים כיום את ראשי כנופיות הפורעים של הטירור הערבי.”

אין ספק, כי לא היה יריב עז ונחרץ, מהיר-מענה יותר מנתן אלתרמן – לכל האויבים מחוץ והספקנים מבית, לכל אלה הגורמים במישרין או בעקיפין, בזדון או מתוך תמימות של רצון טוב – להחלשתה של מדינת ישראל ולחזוקם של הכוחות, הרעיונות, התהליכים שמגמתם חיסול המפעל הציוני. אבל על מי ועל מה לימד המשורר סניגוריה? על מי ועל מה הוא הגן? מה היתה השקפת עולמו הציונית כשלעצמה?

ו. הציונות של נתן אלתרמן

הציונות של נתן אלתרמן היתה מקסימליסטית הן בהנחות-היסוד שלה והן בתביעותיה מן העם וממנהיגותו. בהנחות היסוד: אין עתיד לעם היהודי בגולה, אין עתיד לארץ-ישראל אלא כפשוטו של שמה וכעיקרו של עברה – ארצו של עם ישראל. בתביעות: יש לחסל את הגלות מרצון ובמכוון בטרם תחסל היא אותנו, יש להעמיד את העליה במרכז כל הפעילות המאורגנת של העם היהודי על תנועותיו ומוסדותיו. יש לממש את אחיזתנו בארץ-ישראל המערבית ולהכין אותה לקליטת מיליוני יהודים, לקיומם, לבטחונם ולפריחתם על אדמתה.

כבר ציינתי, כי כל הספר "המסכה האחרונה" נועד לעורר את הדעת – באמצעות מיתקפה סאטירית חריפה – על התרוקנותה של הציונות המימסדית מתוכנה ועל הצורך להפוך את העליה לחוק-חיים ממשי ומציאותי. גם בעשרות מאמריו המוקדשים לנושא בשלוש שנותיו האחרונות אנו מוצאים את שני היסודות – את הביקורת על המצב הקיים ואת הקריאה לתנופת-מעשה למול הכוח הגובר והאפשרויות הנפתחות עם איחודה של ארץ-ישראל המערבית.

העניין מתחיל ונגמר (או, כפי שהיו אומרים אצלנו: "הציונות קמה ונופלת") עם השאלה בדבר היחסים בין ישראל לגולה. נוסחתו של אלתרמן היא חד משמעית: שלילת הגלות. במאמר מיוחד שהוקדש לשאלה זו ("תהלוכה ושתי פנים לה" – ח 455) הוא אינו מהסס לפגוע בקודש-הקודשים, בגילויי ההזדהות של יהדות ארצות-הברית עם מדינת ישראל. הוא רואה בהם, וובהכרת-התודה ובשיתוף-הפעולה מצד ישראל וקברניטיה ושליחיה ונציגיה, צד שלילי ומסוכן, שיש בו משום צידוק להמשך הקיום הגלותי של תפוצות-ישראל. "על אף ההתעוררות בתחומי העליה, ראוי שנדע כי לא עניין זה הוא כיום סימנה של מערכת היחסים שבין המדינה ובין העם בתפוצות, לא הוא אלא היפוכו, כלומר מתן האישור המחודש, והתקיף עוד יותר מאשר בעבר, ליחסי השלום בין מדינת ישראל ובין הגולה, שלום שבין שתי מהויות נבדלות, שאין אחת מהן עדיפה מחברתה ושתייהן לגיטימיות במידה שווה, וזאת בתקופה שבה טרם הוגשם חזון קיבוץ גלויות אפילו בחלקו" (ח 457).

”בכך חזרו בעיות הדו-קיום בין הגולה למדינת ישראל למסגרת ולמהות שקבעו את צביון במשך עשרים השנים שמאז תקומת המדינה ושהקפואו למעשה את רעיון התחיה הלאומית והתגשמותו מרגע שנשלמה העליה מארצות המצוקה” (ח 456).

כאשר יוצאת גולדה מאיר לארצות הברית, לפגישה עם הנשיא ניקסון, ואגב כך לפגישה עם המנהיגות היהודית בארץ זו – שואל אלתרמן:
”מה יוגד להם ליהודי הגולה במפגש זה?”

שאלה זו עומדת בפתח אחד המאמרים החשובים ביותר לא רק באסופת מאמריו של אלתרמן אלא אולי בכל הפובליציסטיקה שנכתבה אצלנו מאז מלחמת ששת הימים, אחת מפסגות המחשבה והלהט המוסרי בתולדות הציונות. הוא אינו משלה את עצמו, כי ניתן בין-לילה לסחוף את תפוצות-השפע היהודיות לעליה המונית – אבל הוא דורש מראש ממשלת ישראל לפחות לתת אות לראשיתו של מפנה הכרחי” (ח 513) המפנה דרוש, לדעת אלתרמן, משום שהדוקטרינה הלאומית השלטת היא אנטי ציונית במהותה.

”הדוקטרינה הלאומית החדשה, שירשה את מקום הציונית הקלאסית – אף כי היא למעשה ניגודה והיפוכה” גורמת לכך ש”קיומה של מדינת ישראל נעשה באורח פאראדוקסאלי, משען וצידוק להמשך הקיום היהודי בגולה... בתוך נוף רעיוני זה מתעקם לא רק עקרון העליה, אלא כל מלחמתה של ישראל כיום, כל מלחמת הדמים הזאת הנטושה כיום על הגבולות, אף היא עשויה לקבל מתוך כך משמעות זרה ומרתיעה... בתוך נוף רעיוני זה נראית מדי פעם גם צידקת מלחמתה של ישראל כמעוררת ומבקשת אחיזה, שכן גם הקשר ההיסטורי שבין העם היהודי וארץ ישראל – זה שעליו אנו מסתמכים בכל מאבקינו הרעיוניים והפוליטיים נגד טענת הערבים, הגורסת שאנו זרים כאן – גם קשר היסטורי זה נעשה באמת היסטורי בלבד... לאחר ששערי הארץ פתוחים זה עשרים שנה והמדינה משוועת לשווא לעם היהודי שיבוא בה” (ח 514, 515).

חרדה ותקווה משמשות בערבוביה בתולדות הציונות, בתולדות ארץ-ישראל – ואין לך נושא בנושאי המוקד של חיינו שלא ניתן לראות בו, תמיד, פנים לכאן ולכאן. החרדה מבוססת על מה שלא הושג עדיין, התקווה – על מה שהושג. כך במשק ובכלכלה, כך בחברה ובמיזוג-העדות, כך בחינוך ותרבות, וכך גם בנושא שאין שני לו לחשיבות – העליה. כנגד החרדה המתבטאת בדברים דלעיל, לנוכח דילול מקורות העליה והתבצרות הגולה השבעה בתפוצותיה – חרדה שקיבלה את ביטויה החרף, הלא-סלחני, בספר מיוחד, כ”המסכה האחרונה” – זכה אלתרמן להיות מראשוני הנלהבים לקראת העליה מברית המועצות, ומראשוני התובעים להוציא את מאבקנו לשחרור יהודי “הקיסרות האדומה” (לפי ביטויו של) מסתרי החשאי ומערוצי הקילוח הדק – ולהביא ליד שינוי, במסגרת מאבק פומבי, מדיני, בינלאומי, לחילוצה של אותה “יהדות אדירה” מתוך “קירות-הסוהר... הרועדים כל השנים הללו מכובד המחץ שאינו חדל” (ח 548).

בסוף שנת 1969 הגיע על גולדה מאיר, ראש ממשלת ישראל, מכתב מיהודי גרוזיה, “מיסמך שמעטים כמוהו לכוח ולאומן. והפנייה הישירה אל ממשלת ישראל היא בעלת משמעות שאין נעלה

ממנה, אבל משמעות זו תתמלא תוכן רק אם נקבע מעתה אדרסה זו על גבי הבעיה כולה" (ח 549). באותו מכתב דרשו יהודי גרוזיה שממשלת ישראל תעשה כל שבכוחה כדי להוציאם מברית-המועצות ולהביאם למולדתם ההיסטורית, ארץ-ישראל – ונתן אלתרמן לא היסס לתלות במכתב זה, שלפי שעה לא היה יותר מאשר מלים על גבי נייר, את כל כובד משקלן של בעיותינו, את מלוא רוחב תקוותינו. גם היום, עשרים שנה מאוחר יותר, עם כרבע מיליון יהודי ברית-המועצות מחוץ לכותלי בית-הסוהר, רובם המכריע אזרחי מדינת ישראל, גם היום כאשר החרדה והתקווה עודן מתרוצצות בחוצותינו ובליבותינו – אי אפשר לומר על אותו גל שפרץ מן המקור הפחות צפוי (המראה עתה אולי סימני פריצה נוספת) – אי אפשר לומר עליו דברים אקטואליים, סבירים, משכנעים, יותר משאמר אלתרמן במאמרו "המכתב והכתובת":

" – – יעודה וטעם-קיומה ותפקידיה של ממשלת ישראל נקבעים, על כורחנו, לא רק לפי תוצאות המשא-ומתן הבינמפלגתי על קווי-היסוד ולא רק לפי ניסוחי-הפשרה בין המצעים. שכן נוסף על המפלגות המיוצגות בממשלה – – יש לה לממשלת ישראל עוד שותף אחד והוא העם היהודי, אשר בתוקף תולדותיו ניתן לה יפוי-כוח. – – 'הנימוק ההיסטורי' – – שכבר אין אנו מזכירים אותו – – מסתבר שלגבי אותם יהודים של גרוזיה אין הוא 'היסטורי' כלל, אלא הוא פשוט עניין של הווה, של מציאות קיימת... הנימוק ההיסטורי המולעג הזה ממשיך עדיין את קיומו, ואפילו רק מפני שההיסטוריה נמשכת וחיי העם היהודי נמשכים וארץ ישראל נמשכת, וכל זמן שאחד ממרכיביו של החוט המשולש הזה אינו ניתק אנו הכתובת ואנו גם התשובה."

(ח 550)

כאשר מתרגם המשורר את תקוות העליה מברית-המועצות וסיכוייה של ההקשר האקטואלי עם בעיותינו הפוליטיות, הבטחוניות הארצישראליות – הוא מגיע לידי התרוננות, לידי תרועת-מנצח כמעט. לאלא אשר היו בקרבתו בחודשים האחרונים של חייו, לאלה היודעים כמה עמוקה ומציקה היתה אז גם החרדה אשר בליבו, ראוי להביא במלואה את קריאת האמונה, את תרועת השמחה של המשורר בסיומו של המאמר:

כמה נלעג ושטחי נראה החשבון הדימוגראפי המפורסם שלנו, לנוכח ההתפרצות המתמדת האדירה של יהדות ברית המועצות ולנוכח האדמה הרועדת תחת רגליהן של תפוצות אחרות בעולם. כמה שרירות יש בו כיום בחשבון הזה, שעה שהוא נשמע מפי העסקנים המסבירים לנו כי אנו רק ישוב קטן, המתקשה לפתור אפילו את בעיות הביוב שלו, ומשום כך, אם צפויה לנו תוספת של חצי מיליון אוכלוסים ערבים של יהודה ושומרון, עלינו להתנער ויהי-מה מן השטחים הללו, על אחריותה של המזכירות המצומצמת של 'חברינו', אשר תקבע את הפרטים

ותחליט מה לעשות בעם היהודי ובארצו ודברי-ימיו ועתידו. מכתבם של יהודי גרוזיה טופח על פני אותה בעל-ביתיות סדרנית היודעת מה עלינו להשאיר בידינו מארץ-ישראל ומה אינו אל 'חתיכת הר' בטלה ומבוטלת. אם יש בינינו טוענים השכם והערב כי חלילה לנו מליצור 'עובדות קיימות' בשטחים המוחזקים, מפני שאין לעשות את חשבונה של ארץ ישראל בלי חוסיין ובלי נאצר, בא המכתב הגרוזי הזה להזכיר לנו כי אין לעשות חשבון זה גם בלי העם היהודי אשר בזכותו ולמענו שמרה ארץ זו על ייחודה בעולם."

(ח 550)

אלתרמן עסק הרבה בכל מסכת השאלות הנובעות מן הקשר הגורלי בין העליה לבין קיומה של המדינה, בכל שטח שהוא ועם גבולות כאלה או אחרים, אבל דומני פִּי בשום מקום לא סיכם את דעתו בעניין בצורה כה תמציתית וכה חד-משמעית, כמו במאמרו "מדיניות של דילוג רכ", שנכתב שנה אחת אחרי מלחמת ששת הימים. בהביאי את סיומו של המאמר הזה – אביא לסיומו את פרק העליה וה"דימוגראפיה" במשנתו של אלתרמן:

"שמירת האופי היהודי של המדינה צריך להיות לא נימוק לנסיגה, אלה ראש הנימוקים לעמידה 'בשטחים' אלה שקבעו את זהותו של העם היהודי, כשם שהעם היהודי קבע את זהותם ובלעדיו הם שטחים בלי שם ובלי זיכרון. החרדה לאופיה היהודי של המדינה אין לה ולא ייתכן שתהא לה אלא מסקנה אחת: עליה מן התפוצות. האופי היהודי של המדינה יובטח לא על ידי ויתור אל ארץ ישראל, אלא על ידי אי-ויתור על עם ישראל."

(ח 248)

ז. אי-הויתור על עם ישראל

הנחת היסוד לעקרון ארץ-ישראל השלמה היא איפוא בעיני אלתרמן – האמונה בעם ישראל השלם. שלמות זו היא לא רק מושג כמותי, המקיף את כל יהודי העולם באשר הם שם, אלא לא פחות מכך היא מושג איכותי, הכולל בו עבר המסורת, נחלת-אבות רוחנית לא פחות מנחלת-אבות ארצית. ציונות ויהדות הן למעשה היינו הך בעיניו.

חדשיים ימים בלבד לאחר תום מלחמת ששת הימים (11.8.67) יוצא אלתרמן במאמרו "פולמוס הכותל" להגנת היסוד הדתי החי, כבעל-חזקה וכבעל-זכות בנושאים שבהם הוא ברור ומובן מאליו, וראש להם עניין הכותל. עיקרו של הכותל, אומר שם אלתרמן, "הוא בכך שהוא קשור בשרשיה ותמציתה של הדת היהודית. הוא שריד של מקום תפילה, שריד של הנעלה בסמלי ייחודה וכוחה של האמונה... משום כך – ובעיקר משום שהכותל המערבי הוא מקום תפילה של ישות דתית קיימת, ולא

שריד של אמונה שנעלמה ואיננה – אין אחיזתם של החוגים הדתיים כאן אחיזה מופרכת, אלא היא עניין של שייכות טיבעית, המסתברת מאליה" (ח 77).

בהמשך המאמר יוצא אלתרמן להגנת הרב גורן (אז עדיין הרב הצבאי הראשי) בעניין "הסערה שהתחוללה סביבו אחרי הופעתו בהר הבית." לאחר שהוא נמנע מן ההיבטים השוליים של הוויכוח (שאלות הלכה, בעיות משמעת צבאית וכו'), לאחר שהוא מדגיש כי אינו בא ללמד סניגוריה על הרב, אלא להפריך את הטענות "שהוטחו כנגד המעשה עצמו, כנגד היות יהודים עולים על הר הבית לתפילה ומסכנים את עם ישראל על ידי שבכך הם פוגעים בקודשי הזולת", הוא מביע דעתו באומץ שגם בין חבריו לדעה לא הכל יכלו להפגין כמותו. הוא אומר: "דעתי היא, כי העמידה על זכות הפולחן הדתי של יהודים מתפללים, בהר הזה, לא רק שאינה שיא של התגרות, כדרך ששמענו מפי עתונאים יהודים, וכפי שמסתבר גם מן החלחלה הרשמית, אלא שענין זה יש בו אולי פחות אחיזה לקטרוג מאשר במעשים אחרים של אישור זכויות שלנו בשטח המדיני המובהק... מבחינה זו היתה החלחלה שאחזה בנו לנוכח התפילה על הר הבית מופרזת ואולי אף מסוכנת יותר מחלחלתם המשוערת של אותם מאה מיליון מוסלמים שבהם אנו מנפנים אל מול פני עצמנו" (ח 79, 80).

במאמר-יסוד ולעידוד ההתנחלות ביהודה ובשומרון, שבו נעסוק בפרק סמוך, מוצא את מקומו באופן טבעי דבר-שבח ליסוד הדתי, כהלכה וכמעשה; "באיולתנו אנו עמלים לנטרל גם את כוח-המשיכה הדתי של חבלי-ארץ אלה לגבי חוגי נוער מסורתי, הנכון להיחלץ, ובמקום שנראה כוח-משיכה זה כנכס אנו ממצייאים בלי-הרף כינויי-גנאי כדי לשים אותו לצחוק ולהוקיעו כ'מיסטיקה' וקנאות חשוכה" (ח 475).

מִיָּמֶיהָ הראשונים של התנועה-למען-ארץ-ישראל-השלמה השתתפו בה, באורח פעיל ומרכזי, חברים מן המחנה הדתי-חלוצי, אנשי תורה ועבודה, חניכי תנועת "בני-עקיבא" ושיבת מרכז הרב, מהם בין החותמים הראשונים על מגילת-היסוד של התנועה, מהם חלוצי חידוש הישוב בגוש עציון, בחברון, בגולן ואחר כך ראשוני מבקיעי הדרך ליישוב השומרון. יחסו של אלתרמן אל סגל החבורה הזאת – ויסולח לי אם לא אזכיר מהם אלא אחדים, כגון חנן פורת והרב משה לוינגר, משה מוסקוביץ וגרשון שפט, הפרופסורים יהודה אליצור והראל פיש, הרב מ.צ. נריה וישראל הראל – היה יחס חם, של הערכה והערצה (בעיקר לאלה מהם שעסקו בפועל בהתיישבות). לא ייפלא איפוא שגם בצד הרעיוני של תורת ארץ-ישראל שלו ניכר היחס הזה, כשהוא נשען על תפיסה מעמיקה מתוך אותו פיכחון דוחה-טשטוש, שהמריץ את דרכי חשיבתו באותה עת.

בפרשת רישום הלאום של רב-סרן שליט – שהיתה בשעתה (בראשית 1970) אחת מאותן "שערוריות" חוזרות-לעתים סביב השאלה "מיהו יהודי" – התייצב נתן אלתרמן באופן חד-משמעי לצד התשובה היהודית המסורתית:

“העיקרון הקובע את ההשתייכות לעם היהודי – פרט לגיור – הוא עיקרון שהטבע וההגיון קובעים אותו כמאליהם ובלעדיו אין הלאום יכול להתקיים כלל. הוא עקרון המוצא וההתייחסות אל העם מבטן ומלידה.
מי שטוען כיום כי יש לקבוע במקום זה את תנאי ההגדרה העצמית הסובייקטיבית, מבקש למעשה לא רק את הפרדת הלאום מן הדת, אלא גם את הפרדת הלאום מן המוצא.”
(ח 610)

בגישתם של “בעלי המסע להגדרה סובייקטיבית” של פריט הלאום – ביניהם הוא מונה לגנאי את שולמית אלוני ולהם הוא מייחס “מידת אינפנטיליות” – בגישתם של אלה הוא רואה “גישה משפטית-פרקליטית בונדאית-שמאלנית חדשה-ישנה” – והוא מציע להם “להניח לעם היהודי להתקיים עוד קצת, לפחות בתקופת מעבר זו, על פי כמה מן העיקרים שהחזיקו אותו בחיים עד היום” (ח 612).
כעבור שבוע הוא חוזר אל הנושא, תוך כדי גינוי ההפגנה מול בניין הכנסת, שהופנתה “נגד תיקון חוק השבות ובעד חופש המצפון”. בנייתו חריף, וירטואוזי ממש, הוא מפרק אחת לאחת את טענותיהם. הוא מוכיח, כי שום עם בעולם אינו “מקבל” לתוכו מצטרפים חדשים על יסוד הצהרת רצונם-הטוב ואף קובע, כי “העם היהודי הוא באמת העם האחד בעולם אשר אדם שאינו משתייך אליו יכול להיעשות חלק ממנו מרצון ומבחירה חופשית, שהרי “ההתמזגות הלאומית אפשרית רק לגבי המסתפחים אל העם היהודי, וזאת משום שכאן היו המורשת הדתית ומורשת הרוח וההשתייכות הלאומית צמודות זו לזו לאורך כל הקורות” (ח 614, 615). הוא משלים על ידי כך את היקף תפיסתו הלאומית, כמיזוג שאינו ניתן לחלוקה בין היסוד הלאומי (המבוסס על המוצא, כפי שהוא מדגיש בעיקר במאמר הקודם) לבין היסוד הדתי-מורשתי (כפי שהוא מדגיש בעיקר במאמר הנידון). הפתח הפתוח להצטרפות אל העם הזה הוא פתח כפול-דלתות, אם אפשר לומר כן, והוא מוליך אל כפול-מהותה ועומק-משמעותה של הלאומיות היהודית.

מתוך עמדה בוטחת ובהירה זו, הוא יכול להרשות לעצמו ללגלג על המפגינים אשר הוקיעו באותה הפגנה גם את “גזענותה” של היהדות: “ההוקעה הזאת אינה אלא אחת ממגבעות-הלצים אשר זכויות-האזרח וחירות-המצפון התקשטו בהן באותו קרנבל זוטא” (ח 615). אבל באותה מידה אין הוא נמנע, בסופו של אותו מאמר, מלגלות דעתו על מה שדורש “תשומת לב פעילה ותיקון דחוף” בהליכי הגיור המקובלים בישראל. הוא בוודאי מזדהה עם “החילוניים שהצביעו בעת הצעת החוק של הממשלה ועשו כן מתוך הנחה כי תהליכי הגיור לא יישארו כפי שהם כיום... דברים שבשעתם היה בהם משום גדלות, כגון דחיית המתגייר בלך-ושוב ובדיקת המניעים האמיתיים למעשה הגיור, נהפכו, עם תמורות העתים, לספיחי קשיחות ועינוי הדין... מנהיגי היהדות הדתית צריכים להקדיש לעניין זה את מיטב המאמץ הרוחני ואת כל כוחות האומץ והאמונה” (ח 616).

ח. הציונות, המדינה – והצדק

“אין מדינה זו אלא היאחזות ראשונה” (ח 526), אומר אלטרמן במאמר המוקדש ברובו לבן-גוריון (ועוד נשוב אליו ואל עיקרו), אבל אין הוא מתכוון בכך לשטחה ולגבולותיה של המדינה – אלא להגשמתה המלאה של הציונות כחזון מקיף-כל של תחיית העם היהודי בארצו. השקפתו הציונית מגיעה כאן למישור-דיון נוסף. אל הציונות השלמה (כלומר: ציונות של עליה, נטישת הגלות, קיבוץ גלויות) ואל ארץ-ישראל-השלמה (הכוללת את כל שטחי ששת הימים), שהאחת היא תנאי לקיום האחרת – מצטרף נושא הצדק שבמפעל הציוני והעמידה המוסרית, הרעיונית, במצב המצור שהטילו עלינו אויבנו, כביטחון, בכלכלה, במדיניות, בהסברה.

אין אני מתכוון לחזור על כל טיעוני הסניגוריה של אלטרמן לגבי מלחמת-ששת-הימים והישגיה – שהרי אותם פירטתי פירוט רב עד כאן – אלא להדגיש את משמעות הקשר האורגאני והחזוק ההדדי בין שלושת היסודות הללו: העם השלם, הארץ השלמה, הצדק השלם. בניגוד לציונים טובים לא מעטים שהציעו מאז מלחמת ששת הימים את דרך “הפשרה הטריטוריאלית” והוויתורים והנסיגות כשיטה הטובה ביותר (ויש אומרים: היחידה) להבטיח את יסוד הצדק וההומאניות במפעל הציוני (בנוסח: “פחות שטחים – יותר צדק”) – הציג אלטרמן עמדה נחרצת – אמנם, קשה ותובענית, קטגורית ומרחיקת-לכת – הטוענת, כי הצדק שבמפעל הציוני יוכח, יתקיים ויפעל פעולתו מתוך תנופה של ציונות גדולה, המציבה למול כל טענות אויבנו או פקוקי ידידנו ואחינו – את היעד הבלתי-מתפשר, הבלתי ניתן לחלוקה, של הצלת העם היהודי כולו מגורל של הכחדה בגוף ובנפש. כל שהוא פחות מכך, כל שמגמתו רק סידורי נוחיות והפחתת מאמץ וקורבן בשביל קהילה יהודית קטנה במדינה ננסית על חוף הים התיכון – משמיט את הקרקע המוסרית, פוסל את טענת הצידק של המפעל הציוני מעיקרו. האם בשביל לסדר שיכון נאה ונעים לשלושה מיליון יהודים מוצדק להפוך שני מיליון ערבים לפליטים? האם בעולם, שבו אפשר וכדאי ואולי אפילו רצוי להמשיך ולהחזיק גולה יהודית גדולה (שני שלישים של העם היהודי), שְׁבָעָה, בטוחה, מפיחה חיים בגחלי-העבר – האם בעולם כזה שבו נצח הגלות יובטח – מוצדק להפוך מחציתו של עם תושב – לקבוצות-גולים מופקעי-בית? אכן, יסוד הצדק האוניברסאלי-ההומאני במפעל הציוני מתערער לגמרי – אם אין הוא חלק מציונות פעילה, שכל חלקי העם היהודי שותפים בה כמגשימים ולא רק כצופים, תורמים או נותני עצות. אם אין יציאת מצרים מלאה – אין צדק מלא לכיבוש יריחו.

על כן, כשם שהוא מלגלג על אלה שתוקפת אותם “תדהמה לנוכח גל השוביניות העכורה ורוח הקנאות האי-רציונאלית, הסוחפת את העם בישראל” (ח 91) – כך אין הוא חדל להצליף במוסדות התנועה הציונית ועסקניה, כל מזייפי המטבע הציוני המקורי. ה”דה-ציוניזציה של המדינה הישראלית” (ח 556) היא פרי המדיניות הכושלת של המדינה – אך היא נעזרת, בהדדיות מלאה, על-ידי חוסר הרצינות של הציונות המימסדית, העלולה להפוך את הציונות ל”בדיחת אלפיים השנה” (ח 167). “מישחק הציונות צריך להיפסק!”, אומר אלטרמן במאמר שכולו מרירות עוקצנית, שיש בה כדי להסביר

(אולי לאו-דווקא להצדיק) משפט כה אכזרי, במאמר "שבעים שנה וששה ימים" (15.9.67) מגיב המשורר על מעמד שלכאורה יש בו סיבה טובה להתרגשות: הקונגרס הציוני התכנס בבאזל (שווייץ) באותו אולם שבו נערך שבעים שנה קודם לכן הקונגרס הראשון – לשמוע את דברו של רמטכ"ל צבא ישראל בעקבות מלחמת ששת-הימים והישגיה. להיפך, לבו מתכווץ למול החיזיון, כאשר "המפקד הצעיר", הלוחם והחלוץ ובן הארץ – קורא אל הציונים ואל האומה לקום וליטול את הנצחון החרוך והפצוע והכביר הזה – ואין עונה ואין נע" (ח 100). לדעת אלטרמן "זה היה מיפגש בין נציג של עולם היש ובין צללי רפאים, בין חוק הקיום ובין חוקי התוהו" (שם). ואין הוא מרפה מן הנושא (ח 115, 167, 246), הוא מצביע על תהליך ההתפוררות הרוחנית והנסוגה המוראלית-מוסרית בעקבות ההתנגדות לשטחים, שיש לה "השפעה רטרואקטיבית" המטילה ספק בעצם טיבה וצדקתה של אחיזה יהודית כלשהיא בארץ ישראל (ח 554).

החוט המשולש הזה (עם שלם, ארץ שלמה, צדק שלם) הוליך את עמדותיו של אלטרמן עד אל הנושאים הפוליטיים האקטואליים, עד לשאלות מעשיות של הרכב ממשלות ומצע-פעולתן. לאחר פטירת אשכול, בעת שגולדה מאיר הרכיבה את ממשלתה הראשונה, והיא כוללת שוב את נציגי גח"ל – קידם אלטרמן בברכה את "ממשלת הליכור הלאומי העומדת לקום מחדש, (ח 403). לדעתו, "שאלת ארץ ישראל ועם ישראל, על עקרונות המעשה שהזמן הזה כופה עלינו לגביה כיום, היא העומדת עתה על סדר היום הלאומי. שאלה זו יצרה שדה-כוח חדש, שדה מגנטי שלא היה כמוהו לחד-פעמיות ולתקיפות וחוללה קיטוב חדש בכל החברה הישראלית כולה ובמערכי רוחה ובתפיסותיה. קיטוב זה, הפוסח ומדלג על קוי חלוקה מפלגתיים מאתמול, לא פסח גם על תנועת העבודה" (ח 404). בעקבות הנחת-יסוד זו הוא מלגלג על "מידת ההזדעזעות הסתמית הזאת מפני זיקות על 'כוחות שמחוץ למפלגות הפועלים'" (ח 405), ולעומת זאת הוא משיב את "ההחלטה שנתקבלה לפי דרישת גח"ל, לנסח מחדש את הפרק המדיני בקווי היסוד של הממשלה" (ח 406) – והוא מצפה מן הממשלה החדשה ל "מדיניות נכונה של התנחלות ושילוב קביעת עובדות" (ח 406).

ציפייתו המיידית מהקמתה החוזרת של ממשלת הליכוד הלאומי היא כלפי החלטת מועצת הביטחון 242. הוא תובע "לתקן את המעוות הפאטאלי בטיעון שלנו, שבסופו עומדת החלטת מועצת הביטחון על 'החזרת השטחים' – – – במידה שיש ערך להסברה ולטיעון צודק, עשוי רק התיקון העקרוני לשפר את דמותה של ישראל בדעת-הקהל בכיוון הנכון, ועשוי להכביד על האויבים ולהקל על דורשי טוב לעת הכרעות. "סיכומם של דברים אלה חשוב ביותר לשם הבנת קריאתו של אלטרמן לתמיכה בליכוד בבחירות שנערכו בסוף אותה שנה, שנת 1969, ועל כן אביאו בשלמותו:

"אך לא רק התועלת המעשית מחייבת תיקון זה, אנו חייבים זאת גם לתולדות ישראל וארצו, אנו חייבים זאת לכבודו של העם הזה, לתחושת צדקתו, לכבוד צלמו שאנו מסתייעים במו דינו לעשותו סמן של עוולה כובשנית, המתקיימת רק מכוח סירובם של הערבים למשא-ומתן.

ממשלת הליכוד החדשה צריכה להיות לא רק ממשלת מעבר עד לבחירות. היא ממשלת מעבר אל שלבים מכריעים של גיבוש מדיניות ישראל העשויה לחתוך את משמעות עברנו וגורל עתידנו.

(ח 406)

ואכן, במאמר סנסציוני, "איך לא להצביע וכיצד להצביע", הגיע אלטרמן אל "קצה-החבל" של החוט המשולש שלו, אל המסקנה התמציתית והאחרונה, שלגבי איש כמוהו ולגבי חבריו היה פירושה אחד בלבד "המלצה על הצבעה בעד גוש חירות-ליברלים (גח"ל), שבראש רשימתו עמד מנחם בגין. הקושי הנפשי להביע תמיכה במפלגת הימין הישראלי עד כדי אקט של הזדהות שאין מפורש ממנו – לא היה נחלתו של המשורר הדגול בלבד. קבוצה שלמה של ותיקי תנועת העבודה – ביניהם אליעזר לבנה וחיים יחיל, הלל דן ואיסר הראל, צבי שילוח ודב יוספי, אפרים בן-חיים ואברהם יפה (אם להזכיר רק כמה שמות) – עברה את קשיי ההתגברות על מעצורים רבי-שנים וסבוכי-חשבונות בשלבים השונים של התארגנות התנועה, עד השלב של בחירות 1969 (הבחירות הראשונות לאחר מלחמת ששת-הימים), שבו הוצבה הברירה בכל פשטותה האכזרית לפני כל אדם: "מה עדיף בעיניך – הנאמנות לעתידה של ארץ-ישראל – או הנאמנות לעברך בתנועת העבודה?"

בגלל הקושי הזה – ובוודאי גם בגלל חיובי האתיקה העיתונאית שלא לנקוב בשמה המפורש של רשימה מומלצת לעת בחירות – ולא פחות מכך בהתאם לסגנונו של המשורר, שמעולם לא נגרר לז'רגון הפוליטי המקובל כפשוטו – בגלל כל אלה מציג אלטרמן את הדילמה בצורה מאוזנת ומציע את פתרונו במסגרת תביעתו לבהירות, לכנות, ולפיכחון – בניגוד לשיטות הטשטוש והערפול שיש להיפטר מהן. על כן מעביר אלטרמן את מרכז הכובד של מאמרו לביקורת חמורה על המערך, שבו שוררת לפי דעתו "ערבוביה המחפה כיום על קיטוב הדעות והעמדות שמבערך ומכסה עליו במעטה המצע, המוגש לבוחר כעטיפה שאין קשר בינה ובין הצרור בה. בתולדות הציונות לא ידענו הופעה חברתית ופוליטית מסווה ומטעה כהופעת המערך בבחירות הללו. הציבור בישראל לא ידע מסע בחירות מלאכותי ומוליך שולל כמסע זה של המערך" (ח 535).

לאחר שהוא פוסל כך את ההצבעה בעד המערך, קורא אלטרמן לא רק לציבור האזרחי הבלתי-מפלגתי, אלא גם לחברי המערך להצביע לפי מצפונם, המשמאילים ישמאילו ויצביעו בעד אלה האומרים במפורש כי פניהם לוותרים ולנסיגה וכנגדם אלה אשר "ארץ ישראל השלמה" במוקד השקפת-עולמם – יעדיפו אף הם את המפלגה, את הרשימה, המבטאה את עמדתם בצורה גלויה וברורה.

לא היה ספק להיכן נוטה רוחו ולאילו רשימה יתן את קולו.

ט. במי הוא מאמין?

כשם שה"נגד" של אלטרמן היה מבוסס במידה רבה על יחס שלילי לאישים ולארגונים שקוממו בו את חושיו הטבעיים במה שנוגע ליושר, להגינות, לפעמים אפילו לצד האסתטי של התופעות (עד שניתן

לומר, כי שני צד"יקים הרגיזוהו יותר מכל: צביעות וצרימה) – כך היה ה"בעד" שלו מבוסס במידה רבה על יחס חיובי ופעמים יחס של אמונה עד כדי הערצה, כלפי אישים, שחותמם שלוש עי"נין: עצמיות, עוז, עשייה.

וכשם שפתחנו את סרטוט היקף-השקפתו בשורת אישים שעמידתו נגדם חיזקה ואישרה את עמידתו על דעתו, כך נבוא אל פרק-ההשלמה בסרטוט ההיקף הזה מתוך התעכבות על שורת האישים שאמונתו בהם אושרה וחיזקה את אמונתו במה שנראה לו העיקר המשותף להם, עיקרה של הציונות הגדולה.

אי אפשר שלא להתעכב, תחילה, דווקא על הגיבור האלמוני בעולמו של אלתרמן, על איש העם ("בין פשוטי העם", כתב על פתק-צוואה באחת משעותיו האחרונות), על זה שמעשיו נכבדים מדבריו, על זה שהטמון בליבו מרובה מן העולה על לשונו. למן "כוכבים בחוץ" ועד "המסכה האחרונה" נתונה אהבתו של אלתרמן לְאַחֵינוּ, אשר "לשיר לא היטיב" אך "חייך במלוא פיו", אשר אלוהים "האיר את עיניו בנר ויראנו ישר וטוב", אשר פָּכְדוּ אדוניו, גם גדלו העיניים פָּרַע, " אבל על כן "רק לעילג ורק לְעָנוּ, אָמְנוּ נותנת פרח" ("כוכבים בחוץ". "שיר בפונדק היער"). במאמרו הראשון אחרי מלחמת ששת הימים, "מול מציאות שאין לה אח", מקדיש אלתרמן פרק שלם ל"טיבה של אומה זו, שנתגלתה לנו בימים אלה." ולמה שנראה לו כ"עיקר החדשות", ולדוגמאות שהוא מביא להוכיח תיזה נרחבת ונלהבת האומרת, כי עיקר זה היה גילויים של "אומן ומשמעת ונכונות שקטה ודרוכה ואומץ לב", גילויים שהופיעו "בכל מקום, בחוצות ערים, בכפרים ובעיירות, בסדנות ובשדות, בחזית ובעורף" – והדוגמאות הן כולם (ולא במפתיע) מתחום ההווי והדמויות של עדות-המזרח, "ממה שמודיעה מדלן לבעלה... ומה שמודיעה מרת סימונה לבעלה... ומה שמודיעה ויאולט-סיגלית לחתנה..." (ח 39, 40).

ככל שנטתה שירתו של אלתרמן מן הלירי-סימבוליסטי אל הַאֲפִי-ריאליסטי – גדל מקומן של דמויות פשוטי-העם ביצירתו, ומבחינה זו (כמו מבחינות אחרות) נחשפו ביתר בהירות השורשים המשותפים לתחום הקל ביצירתו (הפזמון ושיר-העם ושיר-הטור) ולתחום הנכבד, המרכזי. ב"עיר היונה" וב"חגיגת קיץ" ממלאות את התפקידים הראשיים דמויות הפרוור, המעברה והישוב החדש בנגב – רובן ככולם בעלות צביון מובהק של עדות-המזרח, שהוא מחוספס, לפעמים גס, לפעמים אלים ומכל מקום נטול-תחכום – ואילו ב"המסכה האחרונה" אפשר לומר, כי המימסד האשכנזי ניצב מול "פשוטי העם" מעדות המזרח כריכוז כל הרע, המזויף, המושחת, המדבר גבוהה והמעמיד פנים עד כדי רמיה – כשהוא מנצל לרעה, תוך יהירות ושלתנות, את תמימותן וטוהר-כוונתן של הדמויות העממיות. בּוֹנְטָה ואשתו כדמויות קומיות למחצה, אך יותר מהן הדמות הטראגית, המשונה, אולי אפילו המיסטית, של בּוֹרְסִי, שאמו ואחותו לא הורשו לעלות עימו ארצה בגלל מחסומי "העליה הסלקטיבית" – הופכים לגיבורים אמיתיים בעולמו של אלתרמן. יצרים אמיתיים, חוש-צדק אמיתי, כשרון טבעי לחברות אמיתית, נכונות אמיתית למאמץ וקורבן – ועצם הווייתם השורשית בארץ-ישראל, כָּל אלה עושים אותם לגיבורי האמונה והתקווה כי אמת החיים והמציאות תגבר על כזב העסקנות וההתחסדות.

מידת ההתרגשות והחרדה שהתרוצצו בליבו של אלתרמן לפני, בזמן, ומיד לאחר מלחמת-ששת-הימים ניכרת היטב במאמריו, בסדרם, במתיחותם-הפנימית, אפילו בעובדה שיום שישי אחד נדפס "מעריב" ללא מאמר משלו, הוא יום השישי א' סיון תשכ"ז (9.6.1967), היום הרביעי למלחמה, לאחר שני השיאים הכבירים שלה – שחרור סיני ואיחוד ירושלים והשלמת שחרור ארץ-ישראל המערבית – אך בטרם הושלם שחרור רמת-הגולן. כעבור שבוע יופיע מאמרו ההיסטורי, "מול מציאות שאין לה אח", מאמר פותח תקופה בתולדות ישראל, אך שבוע קודם לכן, שלושה ימים לפני פרוץ הקרבות (2.6.67) – בעצם ימי החרדה וההתרוצצות שלפני ההכרעה – יצאו מקולמוסו של אלתרמן הדברים המרים ביותר נגד ממשלת לוי אשכול. "המאמצים להקמתה של הנהגה לאומית נכונה, המסוגלת להתמודד, במיטב הכוחות והכשרון, עם סכנותיהם של ימי-חירום אלה, עודם מתנפצים בשעה זו אל חומת העובש ואל גיחות השיגרה והקהות של העסקנות הותיקה. סיסמת ההגמוניה של תנועת העבודה נהפכה איל-כרוז נוסף להדוף בו את הנסיונות לקיים את הצו שההגיון והכורח הלאומי כופים אותו על כולנו. "עם סיום המאמר הוא מצרף אל עוצם-התקיפה גם את ציונו הברור של יעד-התקיפה: "קוצר הראות והתסביכים וההתנשאות העסקנית של כמה מותיקי מפא"י יחד עם האטימות הסלעית המתקדמת של אותם בעלי פרוגנוזות ואמונות ופולחנים שנתכדו כאשר לא נתבדה שום גוף ציבורי בישראל, חברו עכשיו נגד הכורח העליון ונגד הבינה הנחושה של ציווי הזמן הזה" (ח 36,37).

אך חשיבותו של מאמר זה איננה דווקא בהדגשה הנוספת של אכזבתו מהנהגת תנועת העבודה (מפא"י, ולאחריה שתי מפלגות הפועלים האחרות שבקואליציה, מציגות כיום לראווה, קבל עם, חזיון אשר תנועת העבודה בישראל לא ידעה כמותו לקהות ולאטימות ציבורית" – ח 36), אלא במשפט הבא מיד אחר כך: "התנהגותן של המפלגות האזרחיות, עד לימין הקיצוני, היא השומרת כיום על כבודם של חיי הציבור בישראל ועל הגיונם..." (ח 36). מה שמופיע כאן בהערה שולית נגד "טענות שאין להן שחר, כגון זו המנפנת בדחליל של קנוניה מדומה שקשרו מפלגות-הימין לכיבוש השלטון יחד עם רפ"י (שם) – מתרחב ויתרחב במשך הזמן להצהרת אמון ואמונה כלפי חוגים והשקפות שהיו לא רק זרים לו ורחוקים ממנו, אלא בתקופות מסוימות – על רקע המאבק נגד "הפורשים" – היו מטרה לכמה מהתקפותיו הקשות ביותר. עמדתו לעיל (עמ' 55) על תמיכתו ברשימת גח"ל בבחירות 1969, אבל הנכונות לשיתוף הפעולה מלא וחברי עם מי שהיו מנהיגיו הרוחניים של הציבור הימני בישראל (הביטוי "המתנה הלאומי" עוד לא היה מקובל אז) הדריכה את מנהיגותו בתנועה למען ארץ-ישראל השלמה מראשיתה. כלפי אורי צבי גרינברג, שהצטרף לפגישותינו בהתלהבות נעורים עוד לפני ייסוד התנועה והופיע כנואם מרכזי בעצרותיה בימיה הראשונים, היה יחסו של אלתרמן יחס של כבוד והערצה במשך כל השנים, מתוך הכרה בלתי מסויגת בגדלותו כמשורר ("פאר שירת ישראל", ח 331) ומתוך הוקרה (אף כי בעבר לא דווקא מתוך הסכמה) לגבי עמדותיו הפוליטיות. אבל גם כלפי אישים מן המתנה הרוויזיוניסטי שלא היה לו מגע עימם לפני רעידת האדמה של יוני '67 – כגון שמואל כ"ץ, ישראל אלדר, ערי ז'בוטינסקי – גילה אלתרמן פתיחות, הערכה ויחס כבוד למסירותם וְלְצִמְאָם לפעילות.

בסוף אוקטובר 1968 נערך ב"בית ברל" דיון רעיוני מטעם "הלשכה המורחבת" של "מפלגת העבודה המאוחדת" – ולדעת אלתרמן נהפך הדיון בסעיף שעסק בתגובה על התנועה-למען-ארץ-ישראל-השלמה "לתמצית צרופה של טשטוש, של ערבוב דל-הגיון ורב-דחפים ופחדים אמיתיים ומדומים, תמצית העשויה להעיד לא על עצמה ועל עניינה בלבד, אלא על הרבה יותר מזה" (ח 326, במאמר "אבסורד לדוגמא"). בהמשך המאמר – שבו מתווכח המשורר בעיקר עם גולדה מאיר ועם יצחק בן אהרן – הריהו מלמד סניגוריה על התנועה, שהוא היה מייסדה ומנהיגה ודוברתה הראשי, וככל הידוע לי עשה זאת אז בפעם הראשונה והיחידה בצורה ברורה כל-כך.

ראשית הוא טוען, כי "ההתרסה החריפה והנמרצת שנשמעה באותו דיון, מפי אנשי צמרת מובהקים, כנגד זכותם של חברי מפלגת העבודה לקחת חלק בתנועה למען ארץ ישראל השלמה" לא נבעה מנימוקים של אמת ושל ממש. הוא מוכיח, כי אותה התנגדות לא באה לעולם "משום שמפלגת העבודה קבעה עמדה בשאלת מהותה הרצויה של מפת הארץ", ושעל-כן "לא ייתכן שחברי המפלגה יהיו קשורים לענין זה בתנועות אחרות. להיפך, בהמשך הדיון הודגש כי המפלגה אין לה עמדה בשאלות אלו... התנגדות זו לא באה גם משום שמצע התנועה למען ארץ ישראל השלמה סותר במשהו קווי-יסוד או הנחות או ערכי מורשת של מפלגת העבודה או הציונות... לא. ההתנגדות להשתתפותם של חברי מפלגת העבודה בתנועה למען ארץ ישראל השלמה באה... מסיבה אחת ויחידה: משום שמתתפים בה, בתוך השאר, אורי צבי גרינברג וד"ר ישראל אלדר (שייב)" (ח 326, 327).

אלתרמן חושף כאן צביעות מפנים לצביעות, שהרי גולדה "וחבריה החשובים ביותר נמצאים כיום יחד עם אנשי אצ"ל ולח"י בכל ההרכבים המדיניים והחברתיים האפשריים..." ועל כן יאמר להם הוא מה שהם אינם מעיזים לומר, דהיינו כי "שיתוף זה הוא טיבעי ונכון כיום, לא מפני שחילוקי הדעות (בימי המאבק עם ארגוני הפורשים – מ.ש.) לא היה בהם ממש, או מפני שהמישקע שהם השאירו הוא אפס ואין, אלא מפני ששני הצדדים מתגברים על מישקע זה למען בעיות חדשות שעלו על סדר-היום. משום כך שעה שגולדה מאיר וחבריה חוזרים ומעלים מחדש כל אותם חילוקי-דעות וכל אותו מישקע דווקא לעניין כה על-מפלגתי, ואפילו על-זמני, כמו עניין ארץ ישראל השלמה שלאחר מלחמת ששת הימים, אני עומד ותוהה ושואל בנפשי מה היה אילו הודיע, למשל, ד"ר שייב בשעתו כי הוא מצטרף לאותה תנועה של אזרחים תומכי אשכול..." (ח 328).

הדיון מגיע עד חוֹדֵן החריף של הבעיות, כאשר מזים אלתרמן את קיטרוגה המפורש של גולדה מאיר נגד התנועה משום שלדבריה "ד"ר שייב אומר לגרש הערבים מן הארץ." כדרכו, אין הוא בורח מן הקושי ואין הוא מנסה לטשטשו. קודם כל הוא קובע כי "התנועה למען ארץ ישראל השלמה יש לה מצע-יסוד, שבו נקבע היחס לשאלה הערבית בארץ ישראל לפי קווי מגילת העצמאות, כלומר שוויון-זכויות מלא, אזרחי, תרבותי, דתי, משפטי בארץ ישראל" – הואיל וכך, אין דעה מעין זו של ד"ר שייב אלא דעת יחיד, בדומה לדעות-יחיד אחרות – ואפילו מנוגדות – המצויות גם הן בקרב חברי התנועה ובשום פנים ואופן אינן מחייבות אותה ו/או את שאר חבריה. אבל יושרו האינטלקטואלי של אלתרמן עוד מעמיק הלאה מזה, הוא עצמו שולל את רעיון הטרנספר – לא רק בשל "כל שאר הנימוקים שאפשר

להעלות נגדו, "אלא משום "שאין להביא פתרון זה בחשבון מציאותי כיום", כי זה הוא "פתרון שייתכן רק במצב של יחסי שלום אידיאליים בינינו ובין מדינות ערב, שיסכימו לשתף עימנו פעולה במפעל גדול של העברת אוכלוסים" (ח 329).

אבל אין אלתרמן מסתפק בהבהרות אלו. לאחר שהוא קובע, כי לדעתו "ד"ר שייב צריך להימנע מלהביא דעה זו בכינוסים של התנועה, ואילו בהופעות אחרות עליו להדגיש (וכך הוא נוהג) שזו דעתו הפרטית" – הוא עומד על כך כי "אין לגזור אלם וחרם על דעה זו שהיתה נושא לוויכוחים לגיטימיים בתנועה העבודה ובתנועה הציונית" (ח 330).

ומכיוון שאין לגזור אלם – מביא אלתרמן ציטטה ארוכה מדבריו של ברל כצנלסון בנושא זה, משנת 1943, לאחר שברל מציין כי "ההיסטוריה של זמננו יודעת כמה טראנספרים, המתקיימים בצורות שונות, רעות מאד וגם טובות למדי" – מפרש מנהיגה הדגול של תנועת העבודה הציונית-סוציאליסטית את דעתו בעניין הטרנזאספר בניסוח ברור ואמיץ, שאלתרמן מביאו ללא הערה נוספת, מתוך הזדהות גמורה. וכך אומר ב. כצנלסון:

"איננו נוטלים לעצמנו שום זכויות לכוף יציאה על מישהו. זוהי הנחה ציונית יסודית. – אך אמרנו כי ייתכנו מצבים אשר יעשו העברת-אוכלוסים רצויה לשני הצדדים. – מיהו הסוציאליסט המעוניין לפסול מראש את עצם הרעיון הזה ולהכתימו כבלתי-הוגן; האם מרחביה לא נבנתה על-יד טראנספר? – אלמלא טראנספרים רבים אלה לא היה השומר הצעיר יושב היום לא במרחביה ולא במשמר העמק ולא בשאר מקומות. – ואם מה שנעשה למען ישוב של השומר הצעיר הוא מעשה הגון, מדוע לא יהיה הוגן כשהוא נעשה בקנה-מידה גדול יותר, לא רק בשביל השומר הצעיר, כי אם בשביל כלל ישראל?" (ח 330)

את הדברים החשובים ביותר בזכות קיומה ופעולתה של התנועה למען ארץ-ישראל השלמה אומר אלתרמן לקראת סיומו של המאמר, בין השאר בתגובה על דברי יצחק בן אהרן באותו מעמד, דברים שהיה בהם היבט מפלגתי-ארגוני בעוד שלא הוזכר אפילו ברמז טיב הרעיון הכולל של התנועה למען ארץ ישראל השלמה וטיב הרכבה הרחב והכללי. אין יפים מדברים אלה לסיומו ולסיכומו של הפרק הזה:

" – בכל שנות נפתוליה וטיעוניה של הציונות בזירת האומות דיברו נציגיה לא בשם קווי-היסוד שאושרו במפלגה זו או אחרת, אלא בשם קווי תולדותיו ורצונו של העם היהודי. יכול העם שתהיינה בו דעות שונות בעניין זה, אך אם נוצר והתגבש מאליו, בדרת הטבע, גוף שבו נפגשים נציגי כל הגוונים הפוליטיים והרוחניים שבציבור, למען הבעיה העיקרית והקובעת הכל, הרי זו תנועה הבאה להמחיש הנחות-יסוד של ישות יהודית כוללת, אשר בשמה דיברה הציונות תמיד ומכוחה נחלה את הישגיה."

י. יצחק טבנקין ומשה דיין

חסרונה הגדול של התנועה-למען-ארץ-ישראל-השלמה, הוא גם כאבו האישי של אלתרמן – שאפילו הקרובים אליו לא תמיד הבחינו בו – היה קשור בכך, שלא נמצא אף מנהיג פוליטי אחד מן השורה הראשונה הפעילה בתנועה העבודה שיתייצב בראש גלוי לימין רעיונותיה. על כן כפולה ומכופלת היתה השמחה על הצטרפותה הדינאמנית והמעוררת של קבוצה מאנשי טבנקין בקיבוץ המאוחד. יצחק טבנקין עצמו לא השתתף מעולם בפעולות התנועה, אבל להט הסתערויות בנושאי ההתיישבות בכל השטחים תוך הרחבת אחיזתנו בארץ ומימוש זכותנו עליה הדביק קבוצה גדלה והולכת של אנשי עבודה וביטחון, דירבן מעשי התנחלות בפועל (בעיקר בגולן ובבקעת הירדן) ושימש מקור השראה לדוברי התנועה למען-ארץ-ישראל-השלמה. המעניין הוא, שאלתרמן לא הירבה להזכיר בכתב, בסידרת מאמריו, את אישיתו עתירת-הזכויות ואת הכרזותיו הפומביות רבות-המשקל של יצחק טבנקין. לדעתי היתה הסיבה לכך טאקטית ולא עקרונית. מי שגינה בחריפות כזאת את צמרת מפלגת העבודה – שבאותה עת היתה גם צמרת המדינה – על צביעותה ביחס לנושא השטחים בכלל ועל נידוי התנועה למען ארץ ישראל השלמה בגלל שיתופם של אישים "פסולים" – רשאי היה לחשוש כי ביטויי הסכמה והזדהות ברורים מדי מצד אנשים כמוהו יוכלו רק להכתים את אישיותו של טבנקין ולחסום את הדרך בפני רעיונותיו אפילו בקרב אנשי תנועתו הקיבוצית. אבל הדברים המעטים שאמר בכל זאת על טבנקין – יש להם משקל עדיף על כל מימד כמותי, כי עם דבריו של טבנקין הזדהה אלתרמן ללא סייג. חודשים אחדים אחרי מלחמת ששת הימים התכנסה מועצת הקיבוץ המאוחד לדיון בנושאים הגורליים שמלחמה זו והישגיה העלו מחדש על סדר-יומנו, ועל כך כותב אלתרמן:

"... מועצת הקיבוץ המאוחד היתה קול-מחאה ראשון ותקיף של גוף מאורגן ושורשי נגד השתבשות העקרונות ואמות-המידה שאחזה בנו... דבריו של יצחק טבנקין על כך ש"בחמישה חודשים בוזבז הרבה ממה שהושג בששה ימים" נכונים לא רק לגבי ההתיישבות. הם נכונים גם לגבי עמעום ההכרה, בזכות כוחות הרצון והדריכות ועירפול העקרונות והתודעה הלאומית."

(ח 129)

לאחר קרוב לשנתיים חזר אלתרמן אל דמותו של טבנקין ואל עיקרי דבריו. באותו מאמר שבו תקף את גולדה מאיר על עמדתה השלילית כלפי נסיונות התנחלות של צעירי התנועה הציונית-הדתית ("גוש אמונים" עוד לא היה אז) – הוא קובע את הזדהותו עם טבנקין בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים. "דומה כי בין כל ותיקיה של תנועת-העבודה וראשיה, מוצאים אנו בשעה זו רק אחד אשר קולו ממשיך את החוט השורשי, הציוני, שלא נטמע בתוך הפקעת המטושטשת שלעת הזאת. קול זה הוא קולו של

יצחק טבנקין, אשר גם אם אין חברים מקשיבים לו, הרי הוא נשמע רענן ואקטואלי יותר מהרבה דברי-התנשאות חלוציים הנשמעים מעל בימת הכנסת" (ח 476).

ולסיומו של פרק זה במאמרו, הוא מביא מדברי טבנקין בציטוט ישיר:

"כיצד אנחנו, בהכרעתנו החופשית, לוקחים עלינו את האחריות שלא ליישב ולפתח כל שטח אפשרי בארץ ישראל הנמצאת ברשותנו, שלא להפעיל את מלוא היכולת והאמצעים הנתונים בפועל ממש בידינו, וזאת מתוך שיקולים של זהירות או נוחות דיפלומאטית לטווח קצר בלבד... והרי בכך מפקיעים היהודים, לראשונה בתולדות הציונות, מרצונם שטחי ארץ-ישראל שנועדו להצלת יהודית – ועושים אותם קלפים העלולים להימסר לשליון אנטיציוני. זאת היא המשמעות האובייקטיבית היחידה של האיסור שהיטלנו על עצמנו להתיישב בשטחים אשר שוחררו במלחמת ששת הימים."

(ח 476)

הרבה יותר מסובך, לפעמים אפילו נפתל, היה יחסו של אלטרמן בשאלות אלו – אל שני אישים הנערצים עליו ביותר בשנותיו האחרונות – משה דיין ודוד בן-גוריון.

ביום שישי, ח' סיון תשכ"ז (16.6.1967), חמישה ימים לאחר תום מלחמת ששת הימים, מצאו קוראי, מעריבי" את מאמרו של נתן אלטרמן, "מול מציאות שאין לה אח", בתוך גיליון שעוד נשמעו בו הדי הקרב, מעורבים בתרועת הניצחון. את כתב-היד של המאמר מסר אלטרמן לדפוס לא יאוחר מיום ה' בבוקר, ואפשר אפילו במוצאי יום ד' (שהיה גם מוצאי חג-השבועות מה שגרם אולי להקדמת מסירתו של כתב-היד לדפוס). כפי שהכרתיו במשך שנים – גם חמש-עשרה שנה קודם לכן, בעת שנפגשנו לפחות פעם בשבוע במערכת "דבר" – קדמו למסירת כתב היד שלו יומיים רצופי רישום ומחיקה, חיבור ופירוק וחיבור מחדש. על כן אפשר לומר, למקרא מאמרו זה, כי לא חלפו אלא כמה עשרות שעות מקץ מלחמת ששת הימים – ומלחמת היהודים החלה. עובדה היא, מכל מקום, כי לקראת סיום מאמרו העולה על גדותיו בתחושת תפנית וראשית העפלה והתרוונות לקראת ימים באים – כבר יצא אלטרמן להגנת זכויותיו של דוד בן גוריון כמכשיר-הקרקע וכמכונן הכוח אשר איפשר את הניצחון הגדול, ולא פחות מכך יצא להזמת הטוענים, כי מועט ולא נחשב היה חלקו של משה דיין בהפעלתו הנחרצת ורבת-התנופה של אותו כוח. "אנו עומדים בפתחה של מציאות חדשה", אומר אלטרמן, "של זמן חדש ומרחבים חדשים, אך העבר הקרוב כבר מתאמץ לחדור גם לכאן, ולאחר שהוא שם ללעג ולקלס את אלה, שלא הבינו כי "לא בכושרו של צה"ל אלא בכושרה של הממשלה הטיל העם ספק" – הוא קובע, כי "העם דרש את מינויו של משה דיין – ככוח כביר ונאמן הראוי וחיוב לעמוד לעת כזאת בראש מערכות ישראל" (ח 42).

כעבור חצי שני (26.1.68) חוזר אלטרמן אל משה דיין, וגם הפעם במאמר הקשור במפנה מעורר ציפיות, בהקמתה של מפלגת "העבודה" – עם איחוד מפא"י, רפ"י ואחדות העבודה. המשורר מקדם

בברכה את מה שהיה "מטרה נכספת מימים רבים", והוא מגן אפילו על השמעת ה"אינטרנציונל" בכנס-היסוד – אבל בעיקר הוא מוביל את הסיפא של מאמרו: "מפלגה זו תצטרך להנהיג בימים הקרובים את המדינה לעשיית העבודה הישראלית הגדולה בתחומי העליה והביטחון, הגבולות החדשים וההתיישבות."

היום אנו כבר יודעים, כי לא חלף זמן רב והאכזבה מן המפלגה וממנהיגיה הגיעה עד כדי המלצה לנטוש אותה לעת מבחן הבחירות (וראה לעניין זה עמ' 55) – אך הדברים שהוא מקדיש לאישיותו של משה דיין (בלא להזכיר את שמו) לא חלה בהם אכזבה עד יומו האחרון. אלתרמן טוען, כי רק דרך-ביצועה של אותה "עבודה ישראלית גדולה" תקבע אם המפלגה הזאת תהיה באמת מפלגת "העבודה הישראלית". הוא מאמין כי הדבר אפשרי, אבל לא על מצע רעיוני הוא סומך את אמונתו ולא על ניתוח עמדות פוליטיות הוא משעין את תקוותו. הכל נשען על אישיותו של משה דיין.

"מצויים אנשים היכולים לבצע עבודה זו. דוגמא לכך אנו רואים עכשיו בקווי-המדיניות וקו-המעשה המתגשמים בגבולות החדשים. המעוף והאומץ שבמדיניות זו הם מן החזיונות הנדירים, הנוסכים אמן בכוחה וסגולותיה של החברה הישראלית... לא אל האיש החזק נמשך הציבור אלא אל האיש החופשי, שאינו ירא מפני חוסר-תקדימים ואינו מודד את תנודות דעת-הקהל במאזני בית-מרקחת. יש במפלגה החדשה ויש במפלגות אחרות אנשים אשר סימניהם מיזוג של מעוף ושל שרשיות, של תנופה ושל נגיעה בגופי דברים, אנשים שהם פרי מובהק של ארץ-ישראל ועם זאת הם חלק לא נפרד מן הזמן החדש והרוחות החדשות בעולם."

(ח 182)

כעבור עוד חצי שנה, בפרק שכותרתו "הצטללות המוחות" חולק אלתרמן שבחים לדיין לא רק על מהותה הציונית של עשייתו בשטחים – אלא גם על איכותה המוסרית. "מתברר יותר ויותר", כותב אלתרמן בשעה שהוויכוח על עתיד השטחים כבר נפרש למלוא רוחבו, בין השאר למול התחלת מעשי התנחלות וקביעת עובדות באותם שטחים, " – וזאת על אף התראות של אנשי-רוח שבינינו בעניין הסכנה הנשקפת לצלמו המוסרי של העם היהודי מחמת כל יום של שליטה בשטחים הכבושים – כי בהופעתו של 'גנראל דיין' בזמן האחרון ובכמה דברים שנשמעו מפיו בענין עתידן של האומה והארץ, וגם בכל דרכי המימשל באותם שטחי-כיבוש, יש יותר התמודדות אמיצה עם בעיות מוסרו וקיומו של העם ויותר חתירה אל שורשי מהותו, מאשר בהרבה הטפות של אלה שהקלסתר היהודי ושאר-הרוח הם מונופול שלהם" (ח 309).

הוכחה ברורה נוספת לכך, שתמיכתו של אלתרמן במשה דיין היתה לא רק המשך יחס ההערצה וההוקרה למי שעמד בראש המלחמה שהפכה את סכנת הכליון לישועה שאין דומה לה". אלה היתה גם פרי האמונה במי שנראה לו כמגשים רעיותיו בצמרת ההנהגה הלאומית – הוכחה נוספת לכך ניתנה לנו בראשית שנת 1969, בנושא פוליטי-מפלגתי מובהק, בשאלת היחס לשיתופו של הימין בממשלת הליכור

הלאומי השניה. הציטטה הבאה מדבריו חשיבותה גם בכך, שאפשר והיא מלמדת, כי בשעה שדיבר אלתרמן, בלא לנקוב בשמות, על כך שבמפלגת "העבודה" יש "אנשים היכולים לבצע עבודה זו" – התכוון לא רק למשה דיין, אלא גם לכמה מאישי "אחדות העבודה", והרי דבריו:

"...זו הפעם הראשונה בתולדות המדינה – שאנו רואים כיצד חלק נכבד ועיקרי של ראשי תנועת העבודה מוצא עצמו שותף ליריביו מימין – לגבי עיקרי הלכה ועיקרי מעשה של המדיניות הלאומית, ואם תרצו הציונית – יותר משהוא שותף לחבריו במפלגה. הכל יודעים היטב, כי מן החשובים שבין שרי מפלגת העבודה – יגאל אלון, ישראל גלילי, משה כרמל, ועמהם משה דיין – הם כיום בעלי תפיסה מדינית שבה הם מוצאים תמיכה במנחם בגין או ביוסף ספיר, נגד שרים אחרים מחברי מפלגתם ואפילו נגד המזכיר הכללי של 'העבודה'.

אמנם, שעה שמשה דיין אמר לפני כמה שבועות, בעת המשבר הממשלתי שאיים לפלג את ממשלת הליכוד, כי פרישת גח"ל מן הממשלה עשויה להיות 'מהלומה כבדה', עוררו דבריו קולות-מחאה ולגלוג במפלגתו, והיו שראו בכך 'התרפסות' ודבקות תכסיסית ב'מיתוס של ממשלת-הליכוד' שהגיעה השעה לנפצו, ואף על פי כן ברור, כי באומרו זאת, דיבר משה דיין לא רק בשמו אלא גם בשמם של אלון וגלילי וכרמל."

(ח 403, 404)

במחציתה השניה של שנת 1969 הרגישה כבר החברה הישראלית את מלוא חריפותה ותוגתה של "מלחמת ההתשה", אותה מתקפת-הטרדה מתמדת – על קו תעלת-סואץ בעיקר – שתבעה שבוע שבוע, ופעמים יום-יום, את קורבנותיה מבין חיילי צה"ל – אף כי מכות-הנגד שהנחית צה"ל על הצבא המצרי ועל ערי-התעלה היו קטלניות שבעתיים. במאמרו השקול, המעמיק והמלא רגישות – "מה יהיה הסוף?" – מסביר אלתרמן, גם מִבִּין ומצדיק, את הדאגה והחרדה, את "הזעזוע הרצוף" שמלחמה זו גורמת לנו – והוא מצהיר, כי לדעתו "רשאי העם היהודי להתגאות בזעזוע" הזה. אך יחד עם זאת הוא מסביר, גם מִבִּין ומשבח, את עמידתו של שר-הביטחון משה דיין בנושא זה, את האופן ההחלטי שבו ניסה לבלום ולשכך את הזעזוע, לחזק את הרוח-הציבורית, בעת שהוא נדרש לענות על השאלה "מה יהיה הסוף?", שאלה שבאותם ימים ובאותם תנאים היתה היא "כוחה המתיש של המלחמה הזעירה הזאת" (496).

בשתי הזדמנויות קרובות, בוועידת המפד"ל ובהרצאה בביה"ס לפיקוד ומטה, השתמש אז משה דיין בבטויי "אל תירא", אחד המופנה אל אברהם, בספר בראשית ("אל תירא אברהם, אנכי מגן לך" – בראשית ט"ו, א') ואחד המופנה אל יעקב בספר ישעיהו ("אל תיראי תולעת יעקב" – ישע', מ"א.י"ד) – ושני הביטויים, ובייחוד כמובן השני. (לציורים מעולם החי יש תמיד כוח מעורר) זכו להדים נרחבים בעיתונות ובשיחת-הטרקלינים, לרוב הדים של לגלוג ומנוד-ראש. להגנתו של דיין, ובעיקר להגנת משמעות שימושו באותו "דרש", נועד המאמר.

עיקר הסברו של אלתרמן הוא באבחנה חשובה וחיונית – שלצערנו היא נשכחת ונזנחת לעתים קרובות דווקא בקרב המנהיגות הלאומית – אבחנה בין "אל תדאג" לבין "אל תירא". דיין לא התכוון להרגיע ולהסיר דאגה, אומר אלתרמן, אין הוא מבקש להפחית מגודל-הסכנות ומעוצם-המאבק שבו אנו נתונים להבטחת קיומנו. במושג ובסמל של "אל תירא" מבקש שר הביטחון לראות את הקריאה "לערכי האמונה והאומץ שאי אפשר בלעדיהם." לא "אל תירא" ושב בחיבוק ידיים וצפה לישועה שתבוא, אלא "אל תירא". כי מחכה לך מאבק קשה ואתה עמוד תעמוד בו אם אך לא תירא.

אבל אלתרמן, מפרשו ומגיניו של משה דיין – שאמרת-כנף זו שלו היתה באמת לכדור-שעשועים בידי ליצני-התקשורת של אותם הימים – אלתרמן הרחיק לכת משר-הביטחון במידת הביטחון שהוא עצמו חש ושראויה היתה, לדעתו, להיות לנחלת הכלל. הודות לשטחים המצויים בידינו, הודות למרווח הביטחון שהם מעניקים לנו ("27 דקות-התראה מרגע המראתם של מפציצים משדות התעופה של מצרים ועד לבואם על פני ערינו וכפרינו, לעומת ארבע דקות שהיו לנו לפני מלחמת-ששת-הימים. במשך כל דברי ימי מלחמתו ונדודיו של עם זה בגולה לא היו עשרים ושבע דקות כאלו." – ח 500) – מצא אלתרמן "כי בימינו אלה, בפעם הראשונה מאז צאת ישראל בגולה ומאז ראשית תקופת התחיה בארץ ישראל, דווקא הודות למירווח זה שניתן לנו ושאונו רואים אותו בטעות כסבך, אפשר למצוא באותן מילים "אל תירא אברהם", או "אל תירא עבדי יעקב" גם אחד משישים של "אל תדאג, אברהם" או "אל תדאג, עבדי יעקב. יהיה טוב" (ח 500).

י"א. עם בן-גוריון ונגדו

פרשת היחסים בין בן-גוריון לנתן אלתרמן, ובעיקר יחסו של המשורר אל המדינאי, היא פרשה מעניינת בפני עצמה, אף זכתה לראשית חשיפה בספר "בין המשורר למדינאי", (הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ב) – ולא נוכל לעמוד כאן אלא על צד אחד שלה, על נפתולי הוויכוח שניהל המשורר עם המדינאי בעקבות מלחמת-ששת-הימים.

התשתית הרעיונית והרגשית ליחסו של אלתרמן אל בן גוריון היא מן הסוג הבונה מיתוסים, כלומר: אמונה בלתי-מעוררת בתפקידו המרכזי של המנהיג כגיבור-על (אלתרמן אינו חדל להדגיש את בדידותו של בן-גוריון, גם בהיותו מוקף בכל כלי-הסיוע של חבורות כוח ושלטון), גיבור שבועצם אישיותו הכריע את הכף לצד המאבק והניצחון וההישג האין-שני שבהקמת המדינה וכביצורה למול אויביה, בשנותיה הראשונות. תשתית שניה, חשובה לא פחות מן הבחינה הרגשית, היתה ההתנגדות לעוכרי בן-גוריון, אלה יריביו הקטנים-ממנו, המתגודדים עליו סביב להשפילו, לבודדו ולהדיחו. בספר "המסכה האחרונה", באחד הפרקים המוקדשים להלעגת "הצמרת" שנואת נפשו של המשורר, אנו מוצאים את חרוזי הסאטירה העוסקים בעניינו של בן-גוריון.

"יש מסורת עמומה

ויש אגדה שאומרת

כי המדינה לא קמה מעצמה
והוקמה לא בידי הצמרת.
יש אומרים כי אי-אז, באותה
שעת סדן-וקורנס-ומפוח
לו עבדה הצמרת הזאת לבדה,
כבר היינו אחר כל ויכוח...
אך הציל הבורא את עמו מידה
ביד גבר ששמו שכוח...

"אם כך ואם כך", מוסיף מיד המחבר בהערות-ביניים בפרוזה, "באותם ימים סברו כי אותה שיכחת שם ואותו עילום-עקבות לא נתרחשו מאליהם. סימן לדבר אנו מוצאים בפרוטוקול של אחת מישיבות הלשכה, שבה הביע אפילו אחד החברים ספק אם מעשה עילום זה יעלה בהצלחה. וכך אמר:

חברים יקרים, חברות יקרות,
אולי טרחתנו שוא.
אם גם נמחה את עקבותיו מן הקורות,
הקורות תהיינה עקבותיו."

(מ 123)

אבל במאמרים בעלי המָסָר הישיר והתקיף, מאמרי "החוט המשולש" – אין אלתרמן נמנע מוויכוח עם בן-גוריון ועם הכרזותיו השונות (והמשתנות) בעקבות מלחמת-שת-הימים – וזאת לא רק מתוך יחס של הערצה וממילא חובת-הגנה על גדול ישראל בדורו ולדורות, אלא גם מתוך הסתמכות על גדלות זו עצמה, על מקור השראתו של המנהיג – כנשק מסייע, כמקור-כוח לעמידה מולו ונגדו בנושאים הבערים שעל סדר היום.

נגעתי כבר בעניין זה פה ושם (ראה עמ' 16, 22, וביחוד עמ' 33), ולקורא המעמיק הייתי מציע לתת עינו במאמרים "קדקוד המשולש" (ח 178) ו"עשרים שנה" (ח 236), אך למלוא תשומת-ליבנו ראוי המאמר הנפלא, שהוא ממש פואימה בפרוזה, "נחל ציץ" (ח 525, כלול גם בספר "בין המשורר למדינאי").

המאמר נכתב (ראשית שנת תש"ל, סוף 1969) בעקבות ביקור בשדה-בוקר, עם חגיגת יום-הולדתו השמונים ושלושה של בן-גוריון. "מנגד, בריחוק ובמובדל, התכווצו מיטטח הירק וציבור הגגות של שדה בוקר. ואילו כאן עמדו מיבני המדרשה חשופים בתוך המרחב החשוף... אור היום היה עדיין מאונך כמעט, אור הצהריים, והאוויר היבש, החד, נצנץ ורשרש בלאט, כנייר זכוכית... " (ח 525) – אכן, הפרק הראשון במאמר מוקדש להשוואה הבלתי-נמנעת בין נוף-בראשית לחתן-בראשית, למפעל הנמצא

עדיין בראשיתו – ולבדידותם של ההולכים קדימה, אנשי הראשית. אפילו השיר ששרו ילדי הישוב היה "שיר של יום-הולדת. שיר של התחלה. של כיתה אל"ף."

אבל מיד – ואף-על-פי שהעיקר הוא "הרווח-הריק בינו (בן-גוריון – מ.ש.) ובין אלפי יושבי הארץ, שלא הלכו אחריו למידבר, בינו ובין התפוצות אשר לא נעו במשך כל עשרים השנים שמאז קום המדינה" – מיד הוא נדרש שוב לשורשי בדידותו של בן גוריון והוא נפרע מיד מכל אלה "בעלי מיטב הערכים המתקדמים, בעלי רחבות-דעת והומאניזם ושליטת הוואנטוריזם פוליטי, בעלי נוסחות שפיון ופיקחון, אשר רעד פלצות עובר בכך לרגע בחשבך כיום כי בכך יכלו להכריע ולחתוך גורל" (ח 526). ורק בהתבוננו סביב אל הנאספים ("האורחים הספורים". "קומץ האורחים", "מספר האורחים היה מועט מכפי הראוי") – פועלת בו מחשבתו הדיאלקטית האופיינית, והוא מוליך אל ההמשך עם משפט, שאפשר לעשות ממנו שיר, כי במקורו עלה משיר:

"לכן, שעה שמקהלת בית הספר שרה בתוך השממה הזאת יום-הולדת לבן-גוריון; היתה בשיר הזה לא בדידותו של איש, אלא בדידותם השוברת-לב של דברי ימי ישראל, הנצורים, הנלחמים היודעים, על אף הכל, כי פה, על סף הריקות הזאת, רק מקהלת-קולות זו, ודומותיה, הן הערובה לעתיד והן התוכן האמיתי והחי של קורותינו."

(ח 527)

עכשיו הוכשרה הקרקע לוויכוח הגדול עם בן-גוריון, שיש בו קו-של-ייוחד מעניין מאוד: אלתרמן מתווכח עם בן-גוריון של ההווה בשם בן-גוריון של העבר, הוא בא בחשבון עם האיש בשם דבריו ותורתו – והוא גובר על יריבו-נערצו בכך שהוא מוכיח, כי גם בן-גוריון של היום, אם יובנו דבריו כהלכה – נאמן למעשה לשורשיו ולעיקרו, לחזון הציונות הגדולה.

הוא פותח באיזכור מאמר שפירסם בן-גוריון עוד בשנת תרע"ח (1918) – עם סוף מלחמת העולם הראשונה), אשר בו – תחת הכותרת "גבולי ארצנו ואדמתה" – טוען בן-גוריון לבעלות יהודית מלאה על ארץ-ישראל המזרחית כמו המערבית – "אין ארץ ישראל בלא המישור המואבי, גלעד ובשן, כשם שאין ארץ ישראל בלא יהודה ושומרון וגליל. כולם הם ארץ אחת, ארץ היהודים (ח 527). אבל מיד הוא מבהיר, כי ציטטה זו מבן-גוריון לא באה כהנחיות ל"שרטוט מפות" – אלא "כרקע למשמעות דבריו של בן גוריון שקבע, לאחר מלחמת ששת הימים, כי למען שלום-אמת הוא נכון לוותר על כל השטחים שנוספו, פרט לירושלים ורמת הגולן" (שם). "דברים אלה הדהימו, מודה אלתרמן – אבל הוא מרכז מיד את התדהמה, בכך שהוא מסביר אותה. לא המחיר הגבוה שבן-גוריון מוכן לשלם עבור השלום הדהים, כי אמנם למען שלום-אמת אין מחיר "מופרז" – מה שהפגיע היה "הסיטואציה המלאכותית שבה הוצבה הברירה הזאת, שבה העם כאילו מטיל על שולחן המשא-ומתן, מראש וקודם כל, את הארץ שהוא קורא לה מולדת היסטורית לאחר שהיא נמצאת בידינו בפעם הראשונה ואולי האחרונה. הפגיעה

ההפרדה בין שאלת השלום האמיתי ושאלת הארץ השלימה, בעוד הכל מעיד כי רק צירוף שתי המהויות הללו יחד עשוי להבטיח את שתיהן" (ח 528).

אלתרמן אינו מנסה להקל על עצמו את המלאכה. הוא מודה בהמשך, כי דבריו של בן-גוריון יש להם משמעות עצמית, שאינה מתבטלת רק משום שנאמרו בהקשר מלאכותי ועל רקע תנאים שבהם עצם הדיבור על "שלום אמת" הוא פאנטאסיה ריקה מתוכן. יש משמעות "מסמרת שיער" לדברים כשלעצמם, מודה אלתרמן, ובזאת הוא קובע כי התנגדותו לדברי בן-גוריון לא תמה על ידי כך שהכניס אותם למסגרת של הסבר והבנה. אך באותה שעה, על רקע המחלוקת הנטושה בדעת הקהל הישראלית, מוצא אלתרמן לנחוץ "להדגיש בכל תוקף, כי תהום רובצת בין משמעות דיבוריו של בן-גוריון ובין התפיסה המדינית המקובלת על ישראל, זו שעמלה לנטוע בהכרת האומות — שעמידתנו בשטחים אינה אלא עמידת כובשים בטריטוריות ערביות, המוחזקות בידינו כפקדון עד ל"הסדר המדיני" (ח 528).

על בן-גוריון עצמו מסתמך אלתרמן, כדי להוכיח כי אמנם תהום רובצת בין המנהיג הישיש לבין מעצבי "התפיסה המדינית המקובלת על ישראל" (כלומר אנשי אותה "צמרת", שהדיחו את המנהיג ונסוגו מלכת בדרכו). לדברי אלתרמן הוסבר והומחש ההבדל המהותי בין בן-גוריון ובין צמרת מדינת ישראל "כמה וכמה פעמים" — אך הוא מסתפק בשתי דוגמאות הנראות לו מכריעות.

האחת — דבריו של בן-גוריון במסיבת עיתונאים בלונדון, חודשים אחדים קודם לכן. "באותה מסיבה", כותב אלתרמן, "שלל בן-גוריון מכל וכל את מושג 'החזרת השטחים'. דברים אשר שייכים לנו — כך הדגיש — אין מחזירים, אלא רק מנדבים, אם יש טעם לכך." אלתרמן סלד תמיד מפני דיבורים ריקים ומליצות מנופחות, אבל הוא נשען כל ימיו על דברים של אמת, שאב השראה מעקרונות יסוד. הדגשת ההבדל בין "מחזירים" לבין "מנדבים", בין ויתור על מה שאיננו שלנו לבין ויתור (בשעת הכרח) על מה שהוא שלנו, הדגשה זו, הבין עוד אז, איננה פלפול ריק, איננה משחק-מילים. היום לאחר עשרים שנה, כבר יודעים אנו מן הניסיון כיצד ההסתלקות המילולית-תיאורטית מחלקי ארץ-ישראל מביאה ליד הסתלקות ונסיגה בפועל (כמקרה סיני), כיצד ההתכחשות לזכותנו בשכם ובחברון עלולה לגרור התנכרות גוברת והולכת לגבי זכותנו ביפו או בגליל. אבל באותה עת, כשנתיים אחרי מלחמת ששת הימים, היה אלתרמן חייב להידרש לשאלה אם ההכשר ההיפותטי הניתן לויתור על שטחים ("אם יש טעם לכך") — תופס באופן מעשי, על רקע הזמן ומתוך דעת המקום. לשם כך הוא חוזר, קודם כל, ומציג את השאלה בצורה הבהירה והסמכותית ביותר, מתוך ציטוט ישיר מדברי בן-גוריון:

"אנחנו אף פעם לא שכחנו שזוהי ארצנו ואף פעם לא ויתרנו עליה. — ואף על פי כן היינו מוכנים לוותר על זכותנו לפי גבולות החלוקה למען השלום. גם עתה זוהי השאלה העיקרית. למען השלום אנו מוכנים לוותר על חלק מזכותנו."

אלתרמן אינו מבהיר אם הוא מקבל נוסחה זו או אינה מקבלה — אף כי לפי האמור והמוכח בשאר חלקיו של מאמר זה ברור, כי עמדתו של אלתרמן אינה משלימה עם ויתור כלשהו, בכל מקרה — אבל מה

שחשוב לו כאן, הוא להוכיח כי עקרונותיו של בן-גוריון ועמודי-התווך של עולמו שונים לגמרי מעקרונותיהם של חסידי הנסיגה. וממשיך על כן המשורר ואומר בסוגיה זו – "כן, מאחר שהוויכוח היהודי על ארץ ישראל עודנו כיום רק ויכוח עיוני בשאלת זכותנו המוסרית לבעלות מדינית על הארץ, הרי שההבדל בין תפיסתו של בן-גוריון ותפיסתם של אנשי שטחים-תמורת-שלום, הוא הבדל של עיקר, הבדל בין דבר והיפוכו" (ח 528, 529).

הדוגמה השניה שאלתרמן מביא, כדי להוכיח את הבלותם וקוצר-הבנתם של אלה שמיהרו לגייס את בן-גוריון ל"מחנה השלום" – היא מתחום העשייה הציונית. לא עוד דיון על דקויות של ביטוי ועל ניסוחי עמדות במערכת ההסברה ובזירה הדיפלומאטית – אלא תביעת מהלכים של מעשה, בדרך לקביעת עובדות בשטח. ראויים הדברים לבוא בשלמותם:

"אך מבחינה מעשית יש עיקר גדול מזה והוא – שבן-גוריון גורס התיישבות בכל השטחים המוחזקים, התיישבות דחופה, שלימה, בלי סייגים ובלי שהיות. ודבר זה הוא כיום הביטוי האחד, הממחיש את זכותו של העם היהודי לראות את יהודה והשומרון לא כפקדון מידי חוסיין, עד להסדר, אלא כמורשת היסטורית, מדינית, אשר תושביה הערביים ייהנו מכל הזכויות, פרט לזכות הקמתה של מדינה ערבית נוספת על אלו המשתרעות על פני שטח גדול משטחה של אירופה כולה." (ח 529)

י"ב. הטירוף הקרוי ציונות

עשרים שנה לאחר שאלתרמן וחבריו הקימו את התנועה למען ארץ ישראל השלמה מותר כבר לשאול אם מילאה התנועה את משימתה, אם עמדה בציפיותיו של מייסדה ומורה-דרכה. אין תשובה חד-משמעית על שאלה זו – כשם שאין תשובה חד-משמעית על אותה שאלה עצמה לגבי התנועה שהקים בנימין זאב הרצל. אכן, בדבר הגדול ביותר, החיובי ביותר – והקרוב ביותר לליבו של אלתרמן עצמו – שניתן לומר על התנועה למען ארץ ישראל השלמה, הוא דבר היותה הענף בן-הזמן, האקטואלי, הרלוונטי ביותר של הציונות – הביטוי הנאמן והקולע ביותר של החזון הציוני, בעקבות מלחמת ששת הימים.

התנועה עצמה אינה קיימת זה שנים אחדות במתכונתה הראשונה, אבל אין ספק כי תנועת "התחיה" כגוף פוליטי בעל ייצוג בולט בכנסת ו"גוש אמונים" כגוף התיישבותי וחינוכי יכולים להיחשב למתכונת נרחבת, מקיפה יותר, של כל מה שבא לידי ביטוי בתנועה למען ארץ ישראל השלמה, נוסף למה שנוצק אל תוך התנועות הללו ממקורות ציוניים אחרים, ותיקים יותר, כגון התנועה הלאומית הז'בוטינסקאית ותנועות הציונות הדתית, כמו גם הלכי הרוח החלוציים-התיישבותיים מבית מדרשו של יצחק טבנקין.

אף כי נלקח מאיתנו בגיל צעיר יחסים (60), פחות משלוש שנים לאחר מלחמת ששת הימים – אפשר לומר כי נתן אלתרמן הספיק לראות, לחוש ולבטא גם את האכזבה וגם את התקווה, גם את מרי-

הזעם על חלולן-המעשה ורפיון-הידיים של העסקן הישראלי המצוי וגם את התרוממות-הרוח וחזיון הנפש לנוכח ראשית עבודת ההתיישבות וההיאחזות בשטחי ארץ-ישראל שמעבר לקו הירוק.

את הפרק האחרון בעבודה זו נקדיש להיבטים החיוביים, לתקווה, לחזיון הנפש – ונפתח דווקא בסאטירה חריפה ומשעשעת, המאמר הלפני-האחרון של המשורר (20.2.70), "המחלה הנושנה". אם חסרו לנו הוכחות, כי "המסכה האחרונה", הפארסה הפאנטאסטית של ניוון ההנהגה הציונית וצמרת המדינה, ומאמרי "החוט המשולש", ההמשך הפובליציסטי לעמידתו בשער-בת-רבים של בעל "הטור השביעי", אם התבקשה לנו עוד ראייה לכך ששני ספרים אלה לא זו בלבד שיצאו מרועה אחד, אלא גם נולדו בשעה אחת ומתוך השראה אחת ולהט רעיוני אחד – תבוא "המחלה הנושנה" ותעיד.

"המחלה הנושנה" מה היא? – היא הטירוף, או "ערעור-המוחין" או ה"דמדום", שלפי המשתקף באספקלריה ההפוכה של הסאטירה לקו בהם בחורים יהודים, ציונים תמימים, שביקשו להתנחל על גבעה שוממה בסביבות בית-לחם. "צריך יהודי באמת לחיות בעולם התווה כדי לומר שיש לו זכות להתנחל מעבר לקו הירוק, ולא עוד אלא לדבר על מבני-קבע ועל פיתוח האיזור ושאר מושגים המחזירים אותנו אל חשכת ימי-הבינים" (ח 620)

אין כל אפשרות להביא תמצית או תקציר סאטירה זו. צריך לקרוא אותה בשלמותה, לבכות ולצחוק ובו-בזמן להשתוממם על חריפות מבטו של המשורר, שחשף כבר אז, עם ראשית סימני התופעה הזאת בחיינו, את הטראגי-קומדיה במצב שבו יהודית נלחמים ביהודים, שבו צבא העם, ממשלתו ושוטריו נלחמים במיטב הנוער-החלוצי שלו, נלחמים על הדכות – על חיוב-הזכות מזה ועל שלילת-הזכות מזה – להתיישב בארץ-ישראל

המאמר נכתב לאחר אחד האירועים הראשונים שבהם השתמש צה"ל בכוח כדי לסלק קבוצת מתנחלים. הדבר היה על גבעה ליד הכפר הערבי אל-חאדר, קצת דרומה לרכס בית ג'אלה, שהיום מתנוסס בו לתפארה בית-ספר שדה, וקצת צפונה ממנו משתרעת קריה עברית חדשה, המגינה על ירושלים מדרום (מעבר לקו הירוק!), הלא היא שכונת גילה. הטראגי-קומדיה הנמשכת עד היום (ואף בממדים גדולים יותר) מתבטאת גם בכך, שמצד אחד גברה כאילו ידם של "הציונים המטורפים" מקבוצת המתנחלים, ומה שהיה מלים על גבי נייר במאמריו של אלתרמן ניתן לקוראו היום מנוקד בעשרות נקודות על מפת ארץ-ישראל, ביהודה שומרון ועזה – ומצד שני עדיין תלויה מעל כל אלה הסטיגמה של הטירוף, עדיין מונפת על כל ישובינו ומפעלינו מעבר לקו הירוק חרב-הפיפיות של "הנסיגה למען השלום".

בהמשך המאמר מזהה אלתרמן – עדיין בלשון סגי-נהור סאטירית – את מקור "הטירוף" ועל ידי כך מצביע בפשטות על מקור עמידתו הבלתי-מתפשרת על דעותיו: "הכל יודעים כי עד לפני עשרים שנה ומשהו היה שגעון זה – אשר לפיו לא רק מותר אלא אף חובה להתיישב בארץ ישראל, ולא כל שכן בשטחים פנויים שלה – מקובל על הרבים. כדי שלא לבייש קראו לטירוף זה בשם ציונות" (ח 620).

אכן, הציונות של אלתרמן היא הציונות הקלאסית בטהרתה, ואין ספק כי בשורש ויכוחו עם בן-גוריון היתה העובדה כי לא היה לו קושי (וייתכן אפילו שעשה זאת מתוך אנחת-רווחה), לא היתה לו

שום מניעה נפשית, למחוק מעל מפת הארץ ולסלק מן ההיסטוריה שלה את עקבות החלטת האו"ם מכ"ט בנובמבר 1947: לא חלוקת הארץ ולא מדינה "פלשתינית" בארץ ישראל המערבית.

אלתרמן האמין בציונות אשר דגלה במושגים "כגון 'הפרחת השממה' או 'בזכות ולא בחסד' – עד כי אפילו מקומות כמו חברון או בית לחם או יריחו נחשבו כחלק מארץ ישראל" – ובהיותו מזוהה לחלוטין עם הטירוף הזה ששמו ציונות, הוא ממשך ומספר, כי "מחלת נפש זו – שגרסה כי אין תחומים אסורים להתיישבות יהודית בארץ ישראל – היתה מגיעה מפעם לפעם אף לממדים של מגיפה, ואז היו החולים עולים ומתיישבים בקצב קדחתני ממש, על אף כל סכנות ואיסורים. כמה מתקופות אלו אפילו נעשו שם דבר, כגון ימי 'חומה ומגדל', או 'יום אחת עשרה הנקודות'."

במאמר "מדיניות של סימן שאלה" (8.9.67) עדיין משתמש אלתרמן במושגים "גדה" ו"גדה מערבית". אבל בשבוע שאחרי זה (15.9.67) במאמרו "שבעים שנה וששה ימים" הוא כבר משתמש בביטוי "יהודה ושמרון", וכן מיד בפתיחתו של המאמר הבא, וככל שיגיעתי מצאה וככל שבדיקתי העלתה – חל באמת באותו שבוע השינוי הלכאורה-סמנטי בלבד, ומאז עד יומו האחרון הקפיד אלתרמן על שמם העברי המפורש של חבלי ההר בארץ-ישראל המערבית. דומני שאני יודע את הסיבה לכך שדווקא בתקופה זו "סיפח" אלתרמן את הגדה המערבית הירדנית למדינת ישראל העברית, באופן מילולי לפחות. זו היתה תקופת ההתארגנות הרחבה הראשונה של התנועה, תקופת הפגישות התכופות עם אישים כאורי צבי גרינברג, ישראל אלדד – או אישי התנועה הדתית לאומית – וודאי אז העיר לו מישוהו – או אולי גם נאמרה ההערה באופן כללי – ואלתרמן נתן אל ליבו. אל לנו לזלזל בחשיבותו של פרט קטן זה במכלול מאבקו ומפעליו של אלתרמן באותן שלוש שנים. ממנו אנו למדים על שיעור התמסרותו של המשורר לעניין, במלוא היקפו והיבטיו. בכל מיעוט כוחו – וכוחו – לא נתנה לו מנוח ההרגשה, כי עדיף מעשה אחד על אלף דיבורים וכי עמידתו בשער עתה אינה יכולה להיות של "הצופה לבית ישראל" בלבד ואפילו לא של אחד מהתוקעים בשופר – אלא חובתו וחובת תנועתו להיכנס בכל יכולתם לסוגיות של עשייה ומעורבות בפועל. בהיכתב תולדות הישוב היהודי המתחדש בחברון ובקריית-ארבע מקווה אני שלא יישכח תפקידו של אלתרמן – עם שאר חבריו להנהלת התנועה למען ארץ ישראל השלמה – במתן הסיוע הממשי, בעזרה תקציבית, בגיוס אנשים מתנדבים לעבודה ולשמירה, בסילוק מכשולים מימשליים וצבאיים, ומעל לכל במתן סיוע פומבי, מוסרי ורעיוני, למפעל החלוצי החשוב הזה.

חודשיים אחרי מלחמת ששת הימים כבר יוצא אלתרמן בקריאה להתיישבות רחבה בשטחי ארץ ישראל. במאמרו "משליטה צבאית לנוכחות שלמה" (18.8.67) הוא מזכיר לשבת ומעודד את ראשית העפלתם של בני "כפר עציון" לשוב ולהקים את ביתם שנהרס בימי מלחמת השחרור. "יישובו של גוש עציון נועד מעצם טיבו להיות פתח וראשית למעשי התיישבות אחרים" (ח 184). כעבור למעלה מחצי שנה, "עם תחילת ההיאחזות בחברון" אומר אלתרמן דבר פשוט – שהיה כבר אז תמוה וחריג ולמגינת ליבנו תמוה וחריג עד היום. מעשי ההתנחלות, אומר אלתרמן במאמרו "מדיניות של דילוג רב", "צריכים להיעשות ממש מעצמם, לא כעניין של הצהרה אלא כדבר שהוא מסוג הרפלקסים הטבעיים הקובעים את חיי הגוף. דרכי הנדודים הארוכים של דברי ימי העם, עד לרגע הפגישה עם יהודה והשומרון, היו צריכים

להימשך מאליהם, עוד סנטימטרים אחדים, מכוח תנופתם הטבעית, כדי שמעשי היאחזות כאלה יסתדרו אף ללא כל הסדר וייראו כתכלית העמידה בשטחים הללו. דברים אלה יכלו להיעשות, כידוע, בלי לתת פתחון-פה לשום טענות נישול או דיכוי ולהיות חלק לא-נפרד מן המדיניות רבת-התנופה וההשראה בשטחים המוחזקים" (ח 247).

תמונה מרהיבה זו, המגוללת יריעה היסטורית עצומה בהנף-יד, מדרכי הנדודים הארוכים של דברי ימי העם – עד הסנטימטרים האחרונים ביהודה ובשורמרון, יכולים להיראות משהו פאתיטית, מוגזמת, למי שאין לו הבנה לא באישיותו של המשורר ולא בתת-זרמים הפעילים בתנועה הציונית מראשיתה. אבל המבין והיודע יכיר כאן, בתביעה הזאת ל"טבעיות" המהלך ההיסטורי, ברצון העז הזה להשתחרר מן "המנגנון" של הארגון הציוני, מן הסד של ועדות והחלטות ו"שיקולי דעת" לסוגיהם – יכיר כאן את רוחה האמיתית של החלוציות בישראל, שמראשיתה ועד היום לא המסגרות קובעות את טיבה – אלא כוח נביעתה ממעמקים.

עוד במקומות רבים ריכזו אלתרמן את מאמץ ההסברה שלו בנושא ההתנחלות. נוסחה מרוכזת על נושא ההתנחלות אנו מוצאים במאמרו "המערכה על השלום" ("לא על סיפוח מדובר אלא על משהו רב מזה ותקיף מזה, על זכותה וחובתה של התיישבות יהודית, כפרית ועירונית, בארץ ישראל, בלי לנשל את הערבים היושבים בה," ח 325). הוא חוזר לנושא מן ההיבט המדיני במאמר "פירושים שאינם למותר" ("אם תתקבל עמדתם של שוללי ההתנחלות, הרי פירושו של דבר, מבחינה פוליטית, הוא שממשלת ישראל מאשרת שמפת הגבולות של המדינה, לפי גירסתה, היא מפת הגבולות שלפני מלחמת ששת הימים, הקו הירוק." ח 352), הוא מקדיש מאמר מיוחד, הפעם לא סאטירי אלא רציני-תקיף, לענין נסיונות ההתנחלות ה"פארטיזניים" וסיכולם על ידי השלטונות ("עלינו לדעת כי מעשה שלושים הצעירים היהודים הלל הוא טבעי יותר מן המדיניות שגרמה אותו, הוא טבעי כתגובה על מצב שנתעוות ישוב הארץ לא יעורר בציבור הישראלי גילויים של זעזוע...") ח 477). אך חשובים לא פחות הם הפרקים שהוא מקדיש, שוב ושוב, לתשתית ההיסטורית, ולכשתרצו האי-רציונלית, האמונתית, המסורתית, של עמידתנו בארץ ישראל. יש משהו של גוף, של תחושה ואינסטינקט וזכות-נשימה ורצון-חיים והחופש להיות אדם בעולם ככל אדם, עם ככל עם, יש משהו מובן מאליו, מסרב להישאל, מסרב להיזקק לתעודת-הכשר – בעמדתו הבסיסית של אלתרמן, בשורש השקפת-עולמו הציונית. בפרקו השני של המאמר "פירושים שאינם למותר" הוא מגן – כיד ההומור הטובה עליו – על דמותו של יהושע בן-נון, שחסידי הנסיגה עשו אותו לסמל הכובשנות היהודית הברוטאלית, שאסור לנו, על כן, ללמוד ממנה. אלתרמן מציע לחסוך את העלבונות מיהודי שאינו יכול להשיב לחורפיו דבר ולזכור כי לא יהושע לבדו "צייר את המפה" של ארץ ישראל השלמה – שותפים טובים היו לו בזה, כגון "דמויות כמו הרצל, וייצמן, ואפילו מאיר יערי, אשר כל כתביו וכל מעשיו מעידים עליו כי עד הזמן האחרון ראה אפילו הוא את ארץ ישראל כדרך שראה אותה יהושע בן נון" (ח 353).

במאמר "ראש חדש למחשבה חדשה" הוא מדגיש את המשכיותה ההיסטורית של הציונות, ומזכיר למי ששכח זאת, כי לא מזימתו של חוסיין (לתקוף את ישראל) היא הגורם הראשי לעמידתנו בשטחים – אלא "מזימות החלוצים הראשונים, אנשי ביל"ו ואנשי עליה שניה ושלישית, אשר שטחים אלה שאנו עומדים בהם כיום" היו מראשוני סיבות עלייתם ארצה" (ח 418). במאמר מאוחר יותר (אביב 1969) מתווכח אלתרמן עם גולדה מאיר על מקומו של הטיעון ההיסטורי בהסברת עמדתה של ישראל כלפי חוץ. אין הוא נלאה מלהזהיר מפני מדיניות צרת-אופק וקצרת-טווח, הנסחפת לדיונים טכניים ונכנעת להנחות יסוד כוזבות, המכירות בטענתם ההיסטורית של הערבים (או הירדנים) לגבי יהודה ושומרון. "במשך שנתיים ימים נמנעה המדיניות הישראלית מלהשמיע אפילו ציון אחד של ערעור על ההנחה הברורה והיסודית, כביכול, אשר לפיה חוסיין הוא הבעלים הטבעי והחוקי של הגדה המערבית ונאצר הוא בעל החזקה הטבעית ביותר שבעולם לסיני – – – מאז מלחמת ששת הימים מדברת המדיניות הישראלית, מדברת הציונות, מדבר עם ישראל, רק על גבולות ועל קויים, על קו שביתת הנשק שלא נשוב אליו ועל קו הפסקת האש שנעמוד עליו עד למשא-ומתן, ורק מושג אחד נעלם מתוך מערכת המונחים הללו, מושג הארץ, אותה מהות אשר כדי להיזכר בטיב משמעותה אין צורך אפילו להרחיק אל נבכי ה'היסטוריה', אלא די להיזכר בתקופה שמראשית ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל ועד לפני עשרים שנה" (ח 451).

שום דבר אינו יכול להתחרות, כידוע, בחווייה ממש, בהתנסות, ושום טקסט אינו יכול לחדור למעמקים או להמריא לשחקים כשורות של שירה אמיתית, הנובעת ישירות מן החווייה ומן ההתנסות. מי זוכר היום שאלתרמן כתב על שכם? קבוצת אנשים עמדה על הר גריזים, ואלתרמן בתוכה, והוא פותח:

"רוח חדה וחזקה נשבה וכמו זינקה מראש ההר לעוף על פני הנופים המשתרעים סביב... למטה רבצה שכם..."

(ח 470)

הוא מתאר את העיר וסביבותיה ממרום הר גריזים והוא מתאר את העיר בתוכה ומתוכה, בעקבות סיור זה-מקרוב בסימטאות הקסבה, והמעניין והמשכנע בתיאורו זה, שאין הוא נסחף למליצות-התרפקות על שעבר ולא להמנוני עתיד יהודי שיהיה כאן – אלא דווקא לסימני ההצטרפות הטבעית של חיי ישובים ערבים כמות שהם "שקשריהם עם ירדן ועם כוויית הרחוקה אינם תמיד קשרי מזימות ואפילו בעצם היום הזה נדמה לך כי בעוד כמה שנים עתידים קשרים אלה לשאת אופי שאינו שונה מקשריו של כל מיצוט אחר, בכל ארץ אחרת, עם עיקרה של האומה שמעבר לגבול הפתוח..." (ח 471)

לסיום אביא את ליבו של המאמר, את הקטע שבו משתלבת החווייה במחשבה, שבה ההתנסות מובילה אל המסקנה:

"למראה נופיהם של ההרים והבקעות הללו, המשתרעים סביב בתנופת אדירים, הרים ובקעות אשר בחלקם הגדול אין בהם לא ערבים ולא יהודים, אין אתה יכול שלא להרהר כי פרוגראמת הוויתור על כל זה, ויתור מרצון, ויתור למען שמירת אופיה היהודי של המדינה, הוא משהוא פראי וחסר-שחר אשר שום אומה שפויה לא היתה מעלה אותו על דעתה, דבר שעיקרו אולי לאו דוקא התנכרות ל'היסטוריה', אלא עיקרו הוא התנכרות להווה, התנכרות לחאן בחדרה, התנכרות לדגניה אל"ף ולחצר כנרת ולבית החומר הראשון של הביל"ויים בגדרה, התנכרות למאבקיו ולמשמעות נתיבו ויסוריו של עם, אשר על פרשת-דרכים זו של ימינו עליו להחליט אם הוא עושה את חשבון חייו או את חשבון לבלריו..."

(ח 472)

... קשה להיפרד מזכרו של אלתרמן, מספריו האחרונים, מדבריו האחרונים. איזו פריחה מחודשת, פריחה שלפני הסוף! – פתאום מופיעים שוב חרוזים. משולבים בעוקצנות סאטירית מושחזת, שוב אחדות של רצינות וחריפות כמו במיטב שנות "הטור השביעי". ואף כי עת להיפרד – אי-אפשר שלא להפנות את תשומת לב הקורא אל "העוגה הפסיכדלית" (ח 595), אל הרשימה המבריקה על אנשי בית-שאן שסירבו לקבל נדבת נעליים מאנשי "מועדון רוטארי", ואלתרמן רואה בכך "אחד החזיונות התרבותיים ביותר שנתרחשו בישראל בזמן האחרון" (ח 597). ועוד לבסוף אמליץ לקרוא ולתלות על הקיר, סמל לחורבן שלא יבוא, את שיר הלעג השותת דם, הזועק, "תבוסת ביאפרה" (שקט, העת ניגרת./לרגע, בין ירי לירי, נגלית מועצת בטחון נגרית, /שומרת על עולם ניגרי" (ח 599).

אני משווה את דמותו לנגדי, לאחר כל השנים הרבות-המעטות הללו, אני רואה את דמות הידיד החכם, המורה הנלבב, האיש החזק-חלש הזה, ואני רואה אותו, באמת, אחד בכל ריבוי-פניו – איש מתגבר.

מתגבר – מפזמוני בימת-הבידור אל שירי "הטור השביעי", מצהלת האביב המתפרע של "כוכבים בחוץ" אל חומרת יום-הקרב וליל-החשבון של "שמחת עניים"; מתגבר – מן האני המיטלטל בדרכי עולם לבקש את עצמו – אל האתה, אחי, ואתם בני-עמי, שבהם מצא את עצמו; מתגבר – ונשאר אחד ואמיתי – מן הנעלסות הבוהמית, מְקִטוֹרֶת-השיכרון של אופקים רחוקים – אל המדורה העשנה של חבורת הלוחמים; מתגבר – מחוצות-הכרך ומסימטאות-הפרוור – אל נופי הר ומרחבי מדבר; מתגבר – מהיות צופה נתיבות אל היות מורה הדרך.

...והנה ספריו. והנה באה רוח – והדפים מתעלעלים אל ימים ושנים, אל שמחה ויגון, אל זעם והידד – והנה נפתח לפנינו האח הצנוע, הביישן בכל קלותו, ספר "פזמונים ושיר-זמר" (כרך ראשון) – ובעמודו האחרון אנו קוראים את הבית האחרון בפזמון האחרון שכתב אלתרמן הצעיר, בן השלושים וארבע, להצגת תיאטרון "המטאטא" שבכורתה נערכה ב-25 ביוני 1944. "ויתרוצצו" היה שם ההצגה, ובחרוזיו של אלתרמן נסיים.

הם מדברים בעד עצמם.

”... אף ישנו דבר אחד
המלכדנו עוד בכוח,
ומפני שהוא אחד
קל אולי אותו לשכוח.

ולכן ללא מנוח
פה נגידה: לא לשכוח!
לא לשכוח עדי עד
כי ישנו דבר אחד –
הוא בגיא וקר ותל,
שמו הוא ארץ ישראל.
הוא איננו מתרוצץ,
הוא אחד יחיד עד קץ,
הוא כאור תקנה נוצץ,
הוא את הגורל חורץ!

